

**'n KULTUURHISTORIESE ONTLEDING VAN GEBOU EN
BEWONER: GEVALLESTUDIES VAN *RESIDENSIE* EN
AVONDRUST,
GRAAFF-REINET**

deur

JOHANNA FRANCINA MALHERBE

tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die graad van

Magister in Lettere en Wysbegeerte

Studieleier: Dr. Matilda Burden
Desember 1998

VERKLARING

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie oorspronklike werk is en dat ek dit nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê het nie.

Datum: 17 - 11 - 98

OPSOMMING

Graaff-Reinet se geskiedenis asook die verskillende argitektoniese tendense wat 'n invloed op die dorp se geboue uitgeoefen het, is bestudeer ten einde 'n kultuurhistoriese ontleding van die huise *Residensie* en *Avondrust* te kan doen. Die eerste gedeelte van die studie bestaan uit 'n kort historiese skets van Graaff-Reinet met die doel om die dorpsstigting (1786) en ander belangrike gebeurtenisse in perspektief te plaas. Die kerkgeskiedenis, ekonomiese ontwikkeling, opvoeding, argitektuur en bewaring, wat alles 'n direkte invloed op die dorp se ontwikkeling gehad het, word bespreek. Met die dorp se geskiedenis as agtergrond kan *Residensie* en *Avondrust* in konteks geplaas word.

Die verskillende fasette van die Kaaps-Hollandse argitektuur word uiteengesit om te dien as raamwerk waarbinne die argitektuur van *Residensie*, gebou ongeveer 1819, geëvalueer kan word. Die argitektoniese kenmerke van die gebou se gewels, deure, vensters, mure, grondplan, dak, solder en kombuis word bespreek. Barok-, Rococo- en Neo-Klassieke gewels sowel as grondplan-ontwikkeling van Kaaps-Hollandse huise in die algemeen word aangespreek en verduidelik.

Die argitektuur van *Avondrust* word in konteks geplaas deur middel van 'n bespreking van die Stylherlewingstendens en die gepaardgaande Neo-Queen Anne- en Eduardiane Barok-style, die Kaaps-Hollandse Herlewingstyl, Eklektisisme en die Arts and Crafts-beweging. Die argitekte wat in hierdie periode gewerk het, word ook bespreek. Die beskrywing van die argitektuur van *Avondrust* gee aandag aan die gewels, dak, buitedeure, vensters en stoepe. Daar word ook na die mure en binnekant van die huis verwys.

Huidige en vorige inwoners van altwee huise en die rol wat hulle in die gemeenskap van Graaff-Reinet gespeel het, word bespreek. Die historiese gebeure tydens dié mense se leeftye, hul lewenswyses en gebruike maak die huise en bewoners vir die leser deel van die geskiedenis van die dorp.

SUMMARY

In order to do an analysis of the cultural history of the Graaff-Reinet houses *Residency* and *Avondrust*, it is necessary to study the history of the town and the different architectural trends which had an influence on its buildings. The first part of this study is a short historical sketch of Graaff-Reinet to place the establishment of the town (1786) as well as other important events in perspective. Church history, economic development, education, architecture and conservation, of which all had an influence on the development of the town, are discussed. When acquainted with the history of the town, it is possible to place the buildings *Residency* and *Avondrust* in context.

The different facets of Cape Dutch architecture are discussed to form a framework in which *Residency* (built around 1819) can be evaluated. The architectural details of the gables, doors, windows, walls, ground-plan, roof, loft and kitchen of the house are discussed in depth. Baroque, Rococo and Neo-Classical gables as well as ground-plan development of Cape Dutch houses in general are addressed.

The architecture of *Avondrust* is placed in context by means of a description of the style revival trend and attendant styles such as Neo Queen Anne, Edwardian Baroque, Cape Dutch Revival, Eclecticism and the Arts and Crafts Movement. The architects who played a role in these revivals are also discussed. In the discussion of the architecture of *Avondrust* the gables, roof, outer doors, windows and verandas receive attention. Reference is also made to the walls and interior.

Current as well as previous owners of both houses and the roles they play in the community of Graaff-Reinet are reviewed. Historical events which occurred during their lifetimes and their ways of life give the reader a unique perspective on the history of the town.

INHOUDSOPGAWE**BLADSY****INLEIDING**

8

HOOFSTUK 1 GRAAFF-REINET: HISTORIESE AGTERGROND

12

1.1 Stigting en belangrike historiese gebeure

12

1.2 Kerkgeskiedenis

17

1.3 Ekonomiese ontwikkeling

18

1.4 Opvoeding

20

1.5 Argitektuur

23

1.6 Bewaring

25

HOOFSTUK 2 KAAPS-HOLLANDSE BOUKUNS

28

2.1 Agtergrond

28

2.2 Gewels

29

2.3 Buitedeure, vensters en stoepe

32

2.4 Grondplanontwikkeling van die Kaaps-Hollandse huise

34

2.5 Die dak

36

2.6 Die binnekant

36

2.7 Die kombuis van Kaaps-Hollandse huise

37

HOOFSTUK 3 RESIDENSIE: ARGITEKTUUR

39

3.1 Agtergrond

39

3.2 Gewels

39

3.3 Deure, vensters en stoepe

44

3.4 Mure

46

3.5 Grondplan

46

3.6 Dak en plafonne

47

3.7 Kombuis en solder

47

HOOFSTUK 4 RESIDENSIE: INWONERS	52
<i>4.1 Die Residensie se vroegste eienaars en inwoners</i>	52
<i>4.2 Die Rabone-familie</i>	52
<i>4.3 Liesching en Rubidge-families</i>	61
<i>4.4 Landdroste</i>	68
<i>4.5 Museum</i>	72
 HOOFSTUK 5 STYLHERLEWINGSTENDENS	74
<i>5.1 'n Agtergrond</i>	74
<i>5.2 Neo-Queen Anne en Tweede Keiserrykboustyl</i>	75
<i>5.3 Eklektisisme</i>	76
<i>5.4 Eduardiaanse Barok</i>	79
<i>5.5 Die Kaaps-Hollandse Herlewingstyl</i>	79
<i>5.6 Arts and Crafts beweging</i>	80
<i>5.7 Argitekte</i>	81
 HOOFSTUK 6 AVONDRUST: ARGITEKTUUR	89
<i>6.1 Agtergrond</i>	89
<i>6.2 Gewels en dak</i>	89
<i>6.3 Buitedeure, vensters en stoepe</i>	96
<i>6.4 Mure</i>	103
<i>6.5 Die binnekant</i>	103
 HOOFSTUK 7 AVONDRUST: INWONERS	106
<i>7.1 Inleiding</i>	106
<i>7.2 Jan Stephanus Minnaar</i>	106
<i>7.3 Eddie en Rose Minnaar</i>	112
<i>7.4 Ruben en Martha Olivier</i>	118
<i>7.5 Cyril Minnaar</i>	121
<i>7.6 Koos Minnaar</i>	122
<i>7.7 Roy en Marietha van Hoffen</i>	124

HOOFTUK 8 EVALUERING	127
Evaluering	127
BRONNE	130

INLEIDING

Probleemformulering

Graaff-Reinet is 'n histories gedenkwaardige dorp met baie ou geboue. Daar het egter baie van die ou geboue deur die jare verlore gegaan. Baie is gesloop as gevolg van onkunde van inwoners wat nie werklik hulle waarde besef het nie. Dit het 'n prioriteit geword om die sloping van geboue in Graaff-Reinet te probeer voorkom. Die vraag het ontstaan hoe historiese huise in plattelandse dorpe aangewend kan word tot voordeel van die dorp en gemeenskap.

Graaff-Reinet het nie groot nywerhede of besighede wat ekonomiese aktiwiteit kan stimuleer nie. Die dorp is uitsluitlik afhanklik van toerisme as voedingsbron vir die ekonomie. Die studie van dié betrokke twee huise poog om die toerismewaarde daarvan te verhoog en hulle meer toeganklik te maak, deur die kultuurgeskiedenis van die gebou en sy bewoners beskikbaar te stel.

Doel

Die doel van die ondersoek is tweeledig:

- Om 'n deeglike kultuurhistoriese ontleding van die geboue en hul inwoners te maak, aangesien daar nog nie voorheen 'n soortgelyke studie onderneem is nie.
- Om *Residensie* en *Avondrust* in konteks te plaas ten opsigte van die nasionale geskiedenis, dorpsgeskiedenis, landseksonomie, stylontwikkelings, die gees van die tyd, dorps- en streeksontwikkeling, asook ander kultuurhistoriese tendense van dié tyd.

Konseptualisering

Die belangrikste begrip wat hier aangespreek moet word, is die konsep *Kultuurhistoriese ontleding*. Die doel is nie om hier 'n volledige beskouing van die begrip kultuur te gee nie, maar om aan te dui watter betekeniswaarde die term vir die doeleindes van hierdie studie het. Die begrip kultuur word reeds by die Romeine aangetref. Die bekende Romeinse

skrywer/filosof, Cicero, verwys na *cultura animi* - kultuur van die gees. Daarmee wil hy sê dat slegs deur sy geestelikheid te benut, is die mens in staat om die natuur tot sy voordeel te bewerk en aan te wend. Die mens is in staat om intelligent waar te neem, te redeneer, voorstellings in sy geestesoog te maak en te leer uit eie en ander se ervarings (De Bruyne g.d.7).

In die antropoloog Coertze se beskrywing van kultuur sê hy dat die mens nie 'n eenlopende wese is nie - hy leef en voer sy bestaan in sosiale verbande. Dit is dus deur die mens se toedoen dat daar verskynsels in die skepping bestaan wat nie deur die Al-Skepper geskape is nie. Hierdie skeppinge van die mens staan bekend as kultuur. Die mens se skeppingsproses is 'n poging om 'n gelukkige wedersydse aangepastheid tussen hom en sy omgewing te bewerkstellig ten einde gelukkig te kan lewe (1977:1).

Pieter W. Grobbelaar, die bekende kultuurhistorikus, se definisie van kultuur sluit al die geestelike en stoflike dinge in wat die mens tot stand bring deurdat hy onder dwang van sy gees, op die natuur inwerk waarby die bonatuurlike ook 'n rol speel (1974:11).

Daar bestaan nog vele definisies van die begrip kultuur, maar bogenoemde is voldoende omskrywing en wys duidelik daarop dat die mens se geestelikheid help om die natuur te omskep in stoflike kultuur. Dit is hoe onder andere argitektuur geskep word wat nie alleen funksioneel is nie, maar ook die mens se gees verryk.

Met kultuurhistoriese ontleding word dus bedoel dat die objekte van navorsing op analitiese wyse ondersoek word, en die geskiedenis van die kultuur wat daarrondom tot stand gekom het, op wetenskaplike wyse aangedui word.

Terreinafbakening

Vir die omvang van hierdie studie is dit nie raadsaam om meer as twee gevallestudies te behandel nie. Daar is besluit om twee wonings wat verskillende style en eras verteenwoordig, te ondersoek. As gevolg van die feit dat die geboue twee eras n eeu uit mekaar verteenwoordig, word n wye spektrum van kultuurgeskiedenis aangespreek.

Residensie is 'n voorbeeld van 'n vroeg neëntiende-eeuse gebou, opgerig in 'n ekonomiese bloeitydperk. Dit is tans deel van 'n museumkompleks, wat baie potensiaal het om 'n nog groter rol in die toerismebedryf in Graaff-Reinet te speel deurdat die Trusteeraad van die Museum voortdurend poog om die gebou op te knap en die uitstallings uit te brei.

Avondrust is 'n uitstaande voorbeeld van vroeg twintigste-eeuse argitektuur. Die gebou is ook in 'n ekonomiese bloeitydperk gebou, en het 'n ryke kulturele geskiedenis. Sy argitektuur as woonhuis is baie uniek in Graaff-Reinet aangesien daar nie nog 'n soortgelyke huis in die dorp bestaan nie.

Metodiek

Konvensionele kultuurhistoriese bronne, naamlik primêre geskrewe bronne in die vorm van ongepubliseerde argivale materiaal, sowel as gepubliseerde sekondêre bronne is gebruik. Informante was ook 'n baie belangrike bron. 'n Groot deel van die studie handel oor die inwoners van die huise. Daar bestaan geen gepubliseerde bronne oor die inwoners van *Avondrust* nie, daarom is daar gebruik gemaak van 'n baie belangrike kultuurhistoriese metodiek, naamlik onderhoudvoering.

Kontrole is sover as moontlik toegepas deur middel van geskrewe bronne en die vergelyking van verskillende informante se mondelinge oorleweringe. Dit word in berekening gebring dat daar altyd 'n mate van subjektiwiteit betrokke is by mondelinge oorlewering.

Evaluering van bronne

Geskrewe materiaal was die belangrikste bronne wat vir die studie gebruik is. Daar het soms probleme opgeduik met bronne wat mekaar weerspreek, en veral met vakterminologie wat nie konsekwent gebruik word nie.

Die informante was baie behulpsaam en het almal waardevolle inligting verskaf. Mnr. Dick Mulder het uiters waardevolle inligting rondom die argitektuur van die huise verskaf.

Brosjures het heelwat inligting verskaf wat nie elders bekombaar was nie, maar die feit dat hulle feitlik deurgaans ongedateer en sonder bladsynommers is, doen afbreuk aan die wetenskaplike gehalte van die inligting. Dit is daarom so min as moontlik gebruik.

Aanbieding van stof

Ná 'n historiese agtergrond word die twee huise afsonderlik behandel, aangesien hulle twee verskillende eras verteenwoordig. Eers is die betrokke stylperiode behandel en dan is die huis teen daardie agtergrond ontleed en bespreek. Daarna is die inwoners van die gebou bespreek en in 'n kultuurhistoriese konteks geplaas.

HOOFSTUK 1

GRAAFF-REINET: HISTORIESE AGTERGROND

1.1 Stigting en belangrike historiese gebeure

Die Hollandse Oos-Indiese Kompanjie stig in 1786 'n nuwe Drostdy, vyf honderd myl (800 km) vanaf Kaapstad. Die dorpie wat so ontstaan, word na Goewerneur Cornelius Jacob van der Graaff en sy vrou Cornelia, gebore Reinet, vernoem, en heet Graaff-Reinet (Blignaut g.d.:1).

MHO Woeke word die eerste landdros en onder die eerste heemrade was Adriaan van Jaarsveld en JG Trichardt. Laasgenoemde was die vader van die Voortrekkerleier Louis Trichardt. Gou was daar 'n kerk en 'n skool. Ds. JH von Manger is in September 1792 as Graaff-Reinet se eerste leraar ontvang. 'n Woonhuis is eers as plek van aanbidding gebruik. Onder die eerste ouderlinge was Marthinus Wessel Pretorius en Jan Jacobs. Die diakens was onder andere Andries Pretorius en Barend Burger (Every g.d.:2).

Die eerste twintig jaar van die dorp se bestaan word gekenmerk deur 'n periode van ongekennde onrus, wetteloosheid en konflik. Dit was veral die Xhosa kaptein Ndlambe se volgelinge wat in daardie tyd honderde plase aangeval en baie vee gesteel het. Die boere was van mening dat die regering van die dag nie na hulle belange omgesien het nie en het in Februarie 1795 vir Landdros Honoratus Maynier, asook in 1796 vir Landdros FR Bresler versoek om die distrik te verlaat. Die gees van ontevredenheid van Graaff-Reinet se inwoners wat nie onder vreemde gesag wou staan nie, bereik 'n hoogtepunt met die uitroep van die "Republiek van Graaff-Reinet" in 1795 (Henning 1986:10,38).

Die Britse Owerheid wat in 1806 weer aan bewind gekom het, het 'n nuwe benadering tot die plattelandse koloniste gehad. Landdros Andries Stockenström word belas met die enorme taak om wet en orde op Graaff-Reinet te gaan herstel (Henning 1986:39).

Andries Stockenström word tydens die Vierde Grensoorlog (1811-1812) noodlottig gewond. Sy twintigjarige seun, ook Andries, word eers adjunk-landdros en op 12 Mei 1815 word hy as landdros aangestel, 'n pos wat hy tot in 1827 beklee. Stockenström het hom daadwerklik daarvoor beywer om Graaff-Reinet se plaaslike probleme op te los. Hy is deur die hele gemeenskap aanvaar en gerespekteer (Henning 1986:40).

Die kerkgebou is gedurende die probleemtye as barakke en stalle gebruik. Dit was dus in 'n heel vervalte toestand. 'n Bedrag van 300 pond is deur Stockenström aan die kerk bewillig om gemeentelike bedrywighede weer reg te ruk (Lichtenstein 1928:446). Twee slawe wat bedrewe timmermans was, is gekoop om die kerk te help herstel. Aan die reisiger Burchell is toestemming verleen om die kerkorrel wat deur 'n lidmaat geskenk is, te bespeel. Ds. Kicherer, die predikant gedurende dié tyd, was dan ook die eerste predikant wat in die *Reinethuis* pastorie gewoon het (Every g.d.:3).

Andries Stockenström het begin om meer strate te maak, erwe af te baken en die distrik se plase te verdeel. Die ontevredenheid oor die verdeling van beskikbare water is deur Stockenström met 'n kanaalstelsel opgelos, wat 'n meer regverdige stelsel meegebring het. Lichtenstein, 'n Duitse reisiger in Suid-Afrika, maak in sy beskrywing van Graaff-Reinet melding van die heerlike druiwe wat hy geëet het. Die wyn wat hier gemaak is, was volgens hom maar net van middelmatige gehalte, omdat die boere glad nie die vrugte uitsoek voor hulle pars nie (Lichtenstein 1928:468).

Andries Stockenström het baie energie bestee om uitbreiding te bevorder. Die breë strate het mekaar reghoekig gekruis en lang rye bome is aan die kante langs die leivore geplant. Die plein voor die kerkgebou is deur boere en sakemanne gebruik om handel te dryf (Botha 1976:59).

Die dakke van die huise was meestal rietdakke en al die huise het brandsolders gehad. Die belangrikste geboue was die Drostdy, die pastorie en die kerk. Die pastorie was 'n groot huis met 'n groot tuin om in al die behoeftes van die leraar en sy huishouding te voorsien. Die hofsaal en kantore vir administrasie was in die Drostdy (Botha 1976:59).

Ná 1820 met die koms van die Britse setlaars was Graaff-Reinet nie meer die laaste voorpos van blanke vestiging nie. Van al die nuwe bedrywighede waarmee daar gedurende die 1820's op Graaff-Reinet begin is, is die belangrikste die totstandkoming van die Graaff-Reinet Landbouvereniging. Hoewel ongewild, word Lord Charles Somerset tog 'n toegewyde beskermheer van die landbou. Die nuutgestigte vereniging het sy steun weggedra. Die vereniging het die knapste manne soos ds. Andrew Murray, kaptein CL Stretch (landmeter), dr. Perry, die here Leeb en Moodie en landdros Stockenström bymekaargebring. Die vereniging wend allerlei pogings aan om die plaaslike landbou te verbeter. Daar word op klein skaal met die teel van merinoskaap begin. Andrew Geddes Bain word ook in hierdie tyd aangestel om die bergpasse om Graaff-Reinet te bou. Bain, 'n tuiemaker van beroep, het later 'n beroemde ontdekkingsreisiger, krygsman, pasbouer en amateur geoloog geword (Henning 1986:41).

Baie hoë regeringsamptenare het gedurende dié tyd die dorp besoek: amptenare soos sir John Cradock (1813), lord Charles Somerset (1817), sir Rufane Donkin (1821), genl. Bourke (1826), koloniale sekretaris Bird (1827) en sir Richard Plasket (1827) het besoek afgelê. Die besoeke bied die antwoord op die oorsprong van verskeie straatname (Henning 1986:42).

Die pos van Landdros word op 1 Januarie 1828 deur die Britse regering dwarsdeur die Kolonie afgeskaf. Dit het vir die plaaslike inwoners as 'n geweldige slag gekom. Vir ses kort jare het die geskiedenis egter twee groot name, nl. Andries Stockenström en ds. Andrew Murray op Graaff-Reinet saamgebring (Henning 1986:42). Andrew Murray (senior) het as vrygesel uit Skotland in Graaff-Reinet aangekom. Hy is in 1825 met die sestienjarige Maria Susanna Stegman getroud. Hy was vir baie jare die plaaslike NG-kerk predikant (Every g.d.:4).

Die koloniste en inwoners se ontevredenheid met die Britse regering en die feit dat Engels as kultuur medium op hulle afgedwing is, het daagliks gegroei. Ds. Andrew Murray (senior) het probeer om die mense tevrede te stel deur die Nederduitse Gereformeerde Kerk uit te brei deur al meer dienste in die distrik te hou, wat ook op sy aandrang deur plaaswerkers bygewoon is. Die dienste was egter nog steeds in Engels gehou. Dit was net 'n bydraende faktor tot die ontevredenheid onder die mense wat dan ook op die Groot Trek, vanaf 1835,

uitgeloop het. Belangrike Graaff-Reinnetters soos Gerrit Maritz en Andries Pretorius het die Trek meegemaak (Thom 1965:74-76).

Gerrit Maritz was 'n gerespekteerde wamaker en hy doen ook kennis en ervaring op van plaaslike bestuur wat hy in die Boererepublieke nuttig kon gebruik. Hy het Graaff-Reinet in 1836 verlaat (Thom 1965:32,86).

Andries Pretorius het op die plaas Letskraal in die Graaff-Reinet distrik geboer. Sy leierskap is reeds bewys gedurende die Sesde Grensoorlog toe hy 'n kommando Graaff-Reinnetters aangevoer het. Hy het in die geskiedenis van Suid-Afrika 'n legendariese figuur geword vir sy leierskap met die groot oorwinning te Bloedrivier in Desember 1838 (Scholtz 1984:26). Baie interessant is die advertensie wat op 16 Februarie 1838 in die Kaapstadse blad *De Zuid-Afrikaan* verskyn het. Sy plaas Letskraal, van ongeveer 4000 morg, waarop onder andere 7000 wingerdstokke en 100 lemoen- en nartjebome geplant was, sowel as 1200 baster vaarlandse skape, trek- en slagosse en woonhuis met meubels word te koop aangebied "aangesien mnr Pretorius van mening is van woning te verander" (Loock 1953:30).

Trouens, byna alle Voortrekkerleiers het een of ander skakel met Graaff-Reinet gehad. Sarel Cilliers is op Nieu Bethesda, in Graaff-Reinet distrik, gebore. Die huwelike van Louis Trichardt en Piet Retief word in die plaaslike kerk voltrek. AH Potgieter word op 6 Januarie 1793 in die plaaslike kerk gedoop (Henning 1986:43).

Hoewel die dorp nie direk geraak is deur die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) nie, was die inwoners diep getref deur die gebeure. Die oorlog het 'n skeuring in die geledere van die plaaslike Afrikaners veroorsaak. Baie inwoners het familie noord van die Oranjerivier gehad. Veral die boere in Graaff-Reinet distrik het by die Republikeinse magte aangesluit. Die Britse owerheid het egter van die inwoners verwag om vyandelike aktiwiteite te rapporteer. Die nalaat hiervan kon lei tot tronkstraf. Die boeremagte het op hulle beurt self met vermeende verraaiers afgereken. Op die groot vlakte en in die berge rondom Graaff-Reinet was die boere kommando's baie bedrywig. Daar het selfs 'n paar skermutselings in Graaff-Reinet distrik plaasgevind. Op 13 Julie 1901 is Luitenant Izak Liebenberg tesame met 27 kommando's op

die plaas Onbedacht in die Kamdeboo gebied wes van die dorp gevang. Liebenberg is later ter dood veroordeel (Henning 1986:76).

Die onsterflike naam, Gideon Scheepers, is ook 'n skakel wat die ou Kaapkolonie verbind het aan die epiese stryd om onafhanklikheid wat die twee noordelike Boererepublieke teen die Britse ryk gevoer het. Gideon Jacobus Scheepers, wat op 4 April 1878 op die plaas "Roodepoort" in die distrik Middelburg, Transvaal, gebore is, het 'n groot invloed uitgeoefen op vriend en vyand. Hy was bekend as 'n uitmuntende heliografis. Vanaf 1900 was hy hoof van 'n verkenners-eenheid en het die opdrag ontvang om die Kaapkolonie te infiltreer. Hy moes die Afrikaners besiel om by die Boeremagte aan te sluit. Weldra het sy kommando uit 150 uitgesoekte manne bestaan. Gideon Scheepers is nooit gevange geneem nie, maar moes homself oorgee, omdat hy weens siekte nie verder saam met sy manskappe kon gaan nie. Op 10 Oktober 1901 het hy by Amalienstein, Prins Albert distrik, waar die Dwykarivier in die Gamkarivier vloei, in die hande van die Britse magte geval. Hy is na Graaff-Reinet vervoer en in die hofsaal op die dorp aangekla. Die hofstukke is aan Lord Kitchener vir oorweging en bekragtiging gestuur. Op 17 Januarie 1902 is Scheepers ter dood veroordeel. Die doodsvonnis is op Kerkplein uitgespreek. Die volgende middag is hy tereggestel met sy oop graf agter hom. Daardie nag is sy lyk egter opgegrawe en op 'n onbekende plek herbegrawe (Burger g.d.:2).

Op 31 Mei 1902 is vrede verklaar en die taak van herbou het begin, maar die bitterheid en politieke verdeeldheid wat deur die Anglo-Boereoorlog nagelaat is, het nog in 'n groot mate die bedrywighede in Graaff-Reinet oorheers. Graaff-Reinet se Afrikaners kon nie diegene wat deur die Engelse gefusilleer is, vergeet nie. Op 2 Desember 1908 is 'n monument ter nagedagtenis aan hulle almal op die hoek van Donkin- en Somersetstraat onthul, op grond wat geskenk is deur mnr. Jurie Laubscher. Die vorige dag is die stoflike oorskot van al die gefusilleerdes, behalwe dié van Gideon Scheepers, in die ou NG kerkhof herbegrawe. Die begrafnis is deur 2600 mense bygewoon (Smith 1976:350).

Politieke verskille is egter nie met Uniewording (1910) begrawe nie en die Engelse-Afrikaner stryd was nog vir jare die oorheersende faktor in die politieke lewe op Graaff-Reinet. Die pro-Afrikaanse sentiment teenoor die pro-Hollandse sentiment was ook binne Afrikaner

geledere 'n lewendige debat wat dan ook later tot verdere verwickelinge sou aanleiding gee (Botha 1994:57).

Die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in 1914 het die vredestrydperk verkort en weer kon die Graaff-Reinnetters nie buitestaanders bly nie. Jong Graaff-Reinnetters het reeds in 1914 gereageer op die regering se versoek om as vrywilligers aan te sluit met die oog op die Suidwes-Afrika inval (Henning 1986:77).

1.2 Kerkgeskiedenis

Gedurende die Andries Stockenström tydperk, vanaf 1811 tot 1828, het die "Commissie van Ommegang" die uitbreiding van die kerk as vernaamste prioriteit beskou. Dit is begin met die oprigting van die Pastorie (*Reinethuis*) in 1812, die Oefeningshuis (vandag die Hester Rupert Kunsmuseum) in 1821 en die derde Nederduitse Gereformeerde kerkgebou in 1822. Die vierde en huidige Nederduitse Gereformeerde kerkgebou is op 11 September 1887 in gebruik geneem. Die Anglikaanse Kerk is gedurende 1845 gebou en die Rooms-Katolieke gemeente is teen ongeveer 1850 in Graaff-Reinet gestig (Henning 1986:40,98).

Gedurende die 1920's het daar ook baie woelinge op kerklike gebied plaasgevind. Geen volledige beeld van Graaff-Reinet kan geskep word sonder om van die kerkskeuring melding te maak nie. Met die heengaan van ds. Charles Murray in 1904 kom die "Murray-era" tot 'n einde. Nuwe predikante kom en gaan, onder andere belangrike figure in ons land se geskiedenis, soos dr. DF Malan (1912-1915 en latere Eerste Minister) en dr. BB Keet (1916-1920 en een van die Bybelvertalers). In 1921 het ds. Jozua Francois Naudé sy beroep na die Graaff-Reinet gemeente aanvaar. Volgens 'n sinodale besluit van 1920 kon 'n predikant nou in Afrikaans of in Nederlands preek. Ds. Naudé lewer sy intrepreek in Afrikaans. Net daar bars 'n klein bommetjie wat 'n sewejarige gemeentetoorlog sou word. Toe ds. Naudé die diens in Afrikaans begin, staan 'n lid van die bekende Murray familie op en loop uit. In 'n gesprek met 'n ander predikant verklaar sy : *To think that he is going to use kitchen Dutch on my father's pulpit. I'd rather send my child to a Roman Catholic church than to let him listen to this kitchen Dutch.* Ds. Naudé se woorde het die situasie goed opgesom : "Die koeël was deur die kerk." (Naudé 1995:20).

Dreigemente deur sekere gemeentelêde volg en die leraar word gewaarsku om nie Afrikaans van die preekstoel te besig nie. Dit lei tot die ontstaan van twee groepe binne die gemeente. Die beswaardes of dan ontevredenes en aan die anderkant die verligtes. Ds. Naudé voer die saak verder en veroorsaak 'n hele omwenteling in die onderwysstelsel met sy strewe na moedertaalonderrig. Mettertyd brei die kerkstryd na buite uit. Die plaaslike verkiesings, soos dié van afdelings-, skool-, kerk- en munisipale rade word op 'n kerkverdeelde grondslag gevoer (Du Toit 1993:40). Intussen woon die ontevredenes nie meer NG kerkdienste by nie. Teen 1927 besluit die groep om tot aksie oor te gaan. Op Vrydag 8 Julie 1927 om 19:30 word 'n vergadering vir beswaardes alleenlik, in die Victoriasaal (stadsaal) belê. Die kerk het die vergadering as onwettig beskou. Op 11 Julie 1927 word die vergadering se besluit om 'n aparte gemeente te stig skriftelik aan die kerkraad oorgedra. Die kerkraad het die versoek verwerp en teen 19 Augustus 1927 het daar reeds ongeveer 600 van die beswaardes as lede van die NG kerk bedank. Op 4 September 1927 stig die sowat 600 beswaardes 'n nuwe gemeente onder die naam: *Die protesterende NG gemeente Graaff-Reinet*. Ds. Piet van der Merwe, wat teenwoordig was, word as eerste leraar beroep. Die gebeurte het gelei tot die bestaan van die Nat-kerk (ou gemeente) en die Sap-kerk (nuwe gemeente) (Naudé 1928:94). Die voorstanders van Afrikaans en ook meestal Nasionale Party ondersteuners het by die ou gemeente gebly en die Verenigde Party ondersteuners is na die nuwe gemeente.

1.3 Ekonomiese ontwikkeling

Rondom 1840 het Graaff-Reinet 'n ekonomiese oplewing beleef. In 1848 het die bevolking 2500 bereik, met 280 huise wat gelys was. Die dorp het baie baat gevind by die hawe van Port Elizabeth en die binnelandse mark het baie potensiaal getoon met die trekkers wat binneland toe getrek het (Minnaar 1987:12).

Graaff-Reinet distrik het al hoe meer die middelpunt van die merinobedryf geword. Grondpryse het na 1848 drasties gestyg. Die winkels op die dorp het baie voorrade aangehou en het wyd handel gedryf met onder andere ivoor en velle. Groot winkels soos Mosenthals, Wimble, Heugh, Dixon en Bauman het groot takke van hulle winkels landwyd gestig. Die winkels se hoofkantore was in Graaff-Reinet. Die winkels het feitlik enige iets verkoop bv. kos, klere, plaasimplimente, asook hardeware. Die strate was vol van verskeie

handelsaktiwiteite en bale wol en ander plaasprodukte het die sypaadjies vol gestaan. Baie plaasprodukte is by die verskillende winkels vir lewensmiddele geruil. Daar was 'n boekwinkel op Markplein, asook 'n musiekwinkel in Caledonstraat (Minnaar 1987:61). Die bloeitydperk kan toegeskryf word aan die oopstelling van die binnelandse mark en die koms van talle Engelssprekendes. Engelssprekende boere soos die families Rubidge, Murray, Probart en Southy het 'n leidende rol in die boerderybedryf gespeel (Botha 1994:57).

In die *South African Directory and Almanac* van 1833, word daar reeds melding gemaak van 'n biblioteek en leeskring met 51 lede. Dit was egter te danke aan die ywer van Anthony Berrangé dat Graaff-Reinet sy eerste openbare biblioteek op 4 Augustus 1847 in gebruik kon neem. Dit het die middelste gedeelte van die gebou beslaan wat nog vir baie jare as biblioteek sou dien (Minnaar 1987:71). Die gebou dien tans (1998) as 'n museum en inligtingskantoor.

Op 30 Mei 1851 het die eerste amptelike koerant, *The Graaff-Reinet Courant*, verskyn. Dié tweetalige koerant moes egter as gevolg van te min ondersteuning in 1852 sy deure sluit. Die koerant het weer in 1853 produksie hervat, maar het sterk opposisie gekry van die *The Graaff-Reinet Herald* wat op 25 Augustus 1852 die lig gesien het. Gedurende 1857 het nog 'n koerant, *The Midland Province Banner*, verskyn. Die eerste redakteur van die koerant was die onderwyser George Bremner. In 1860 het Bremner die Banner aan John Powell verkoop. Hy het die koerant na *The Graaff-Reinet Advertiser* herdoop (Minnaar 1987:71). Die koerant word vandag (1998) nog weekliks uitgegee.

'n Grootsekaalse depressie het die Kaapkolonie gedurende die 1860's getref. Wolpryse het gedaal en 'n groot droogte, gepaardgaande met 'n wingerdsiekte het die boere 'n groot knou toegedien. Baie van die boere en inwoners het insolvensie en armoede in die gesig gestaar. Immigrante het die dorp verlaat. Na die ontdekking van diamante in 1867 en goud in 1886 het Graaff-Reinet egter weer begin groei weens handel met die diamant- en goudgebiede. Die spoorlyn wat die dorp direk met Port Elizabeth verbind het, het Graaff-Reinet in 1879 bereik. Die eerste trein het op 26 Augustus 1879 by die dorp aangedoen (Lawrie 1953:67).

Net voor 1910 is daar begin met die beplanning en bou van 'n stadsaal vir Graaff-Reinet. FW en F Hesse van Kaapstad was die argitekte met Moon en Ledbury, ook van Kaapstad, die

bouers. Bouwerk het in April 1910 begin en die gebou is in gebruik geneem op 5 September 1911. Die gebou het 'n reusebydrae gelewer tot die kulturele ontwikkeling van die dorp en maak ook vandag nog deel uit van die argitektoniese aantreklikhede van Graaff-Reinet (Henning 1986:77).

Water het altyd 'n groot rol gespeel in Graaff-Reinet en dit was ook die rede waarom die dorp op die spesifieke plek aangelê is. Daar het egter 'n al hoe groter behoefte ontstaan om die Sondagsrivier op te dam vir dorpsgebruik. Reeds gedurende 1919 word deskundiges ingeroep en in Junie 1921 is besluit om teen 'n koste van sowat 450 000 pond 'n dam te bou. Die bou van die dam het in Julie 1921 begin en is amptelik in gebruik geneem op 14 Julie 1925 (Besproeiingsraad Inligtingstuk 1925:4).

In die tydperk kort na die Eerste Wêreldoorlog was werk skaars in Graaff-Reinet. Net so was daar ook 'n skaarste aan sekere artikels, soos onder andere poppe vir klein dogtertjies. Die Laubschergesin wat op die hoek van Donkin en Somersetstraat gewoon het, wou baie graag 'n pop bekom om as 'n geskenk vir 'n niggie te gee. Poppe was egter nie bekombaar nie, en dus besluit hulle om self een te maak (Vögel 1977:117). Toe die mense van Graaff-Reinet die pop sien, was daar vir oom Jurie en sy gesin geen keuse as om nog poppe te maak nie. Op die hoek van sy erf het die vlytige en kundige oom Jurie inderhaas 'n vierkantige geboutjie met 'n wolfneusgeweltjie opgerig. Bo op die gewel was 'n uitdagende bord, "Graaff-Reinet Poppen Fabriek" (Kühne 1979:9). Dit was nie lank nie, toe werk daar 50 meisies in die fabriek. Die fabriek het meer as 200 poppe per week geproduseer en het 'n florerende besigheid geword totdat die fabriekswet van 1927 dit tot 'n einde laat kom het (Harper 1982:50).

1.4 Opvoeding

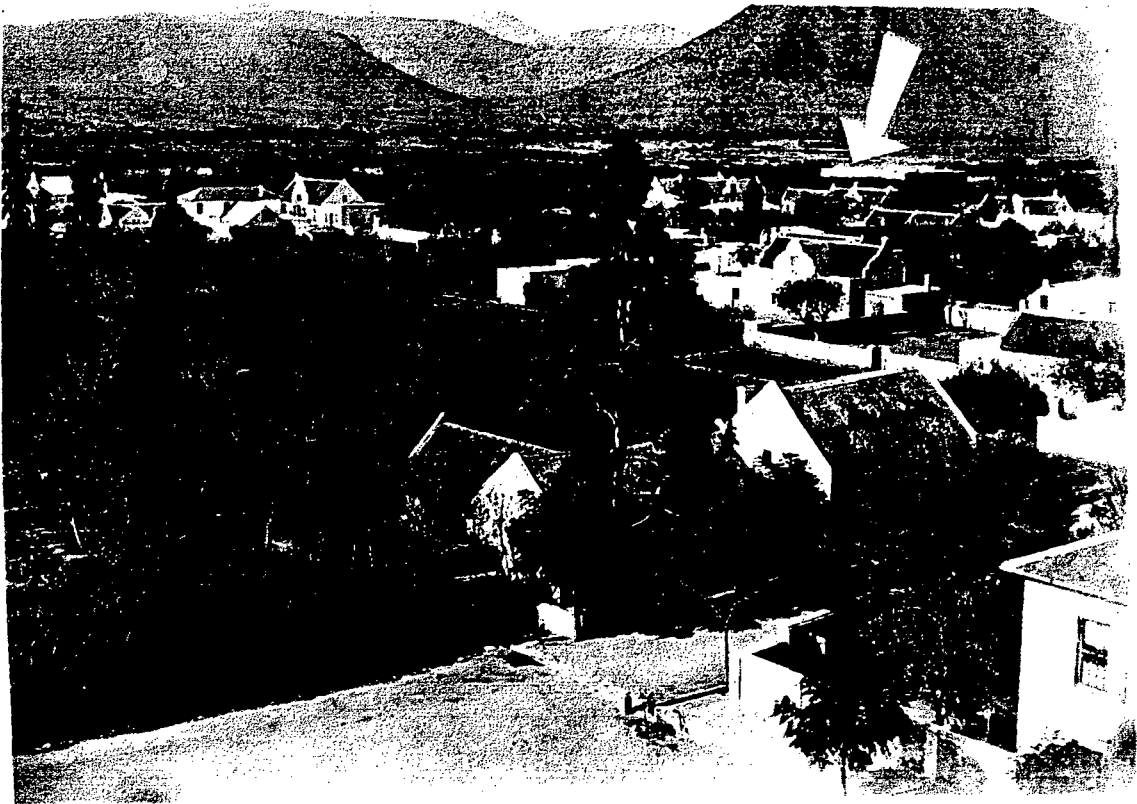
Die vroegste inligting aangaande onderwys op Graaff-Reinet word verkry uit 'n rapport van die Nederlandse Vereniging die "*Tot Nut*" wat in 1803 verskyn het. Daarin word gemeld "het onderwys is ellendig om niet te zeggen nul." Die kerk op Graaff-Reinet het alle pogings aangewend om die onderwys te verbeter. Die daarstelling van die "Midland Seminary" was 'n groot poging om die dogters van Graaff-Reinet op te voed. Die skool was geskoei op die lees van die seminarium op Wellington. Die seuns kry in 1861 hul eie "Boys College". Na die

oprigting van bogenoemde skole was daar vir 'n lang tyd vrede in die gemeenskap met betrekking tot die onderwysterrein. Met die aanstelling van dr. Eybers as hoof van die "Boys College" in 1919 het die vrede egter tot 'n einde gekom. Hoewel dr. Eybers sy doktorsgraad in Engeland behaal het, was hy Afrikaans in hart en siel (Burger 1972:9).

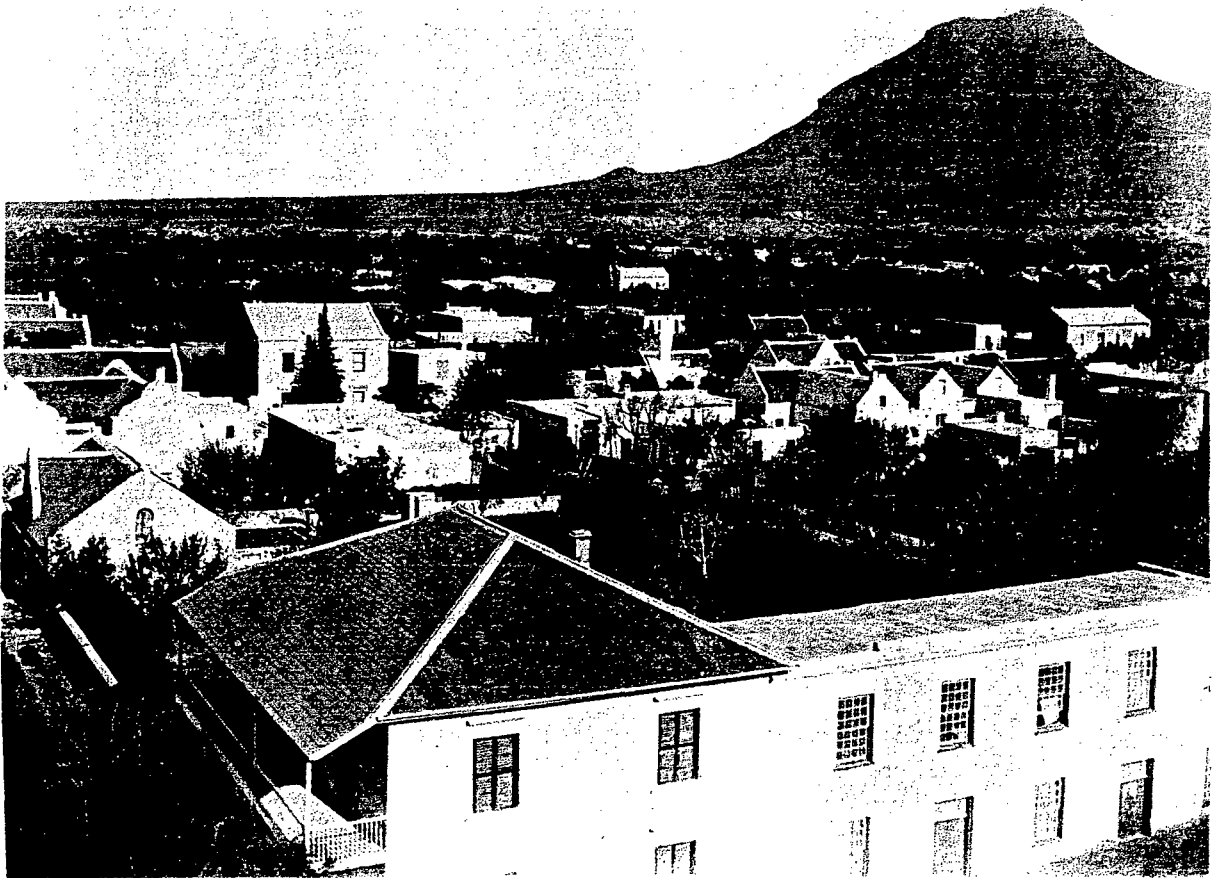
Dr. Eybers het Nederlands as vak met Afrikaans vervang. Dit het die Engelssprekende ouers in so 'n mate ontstel dat hulle 'n private Engelse Kerkskool gestig het. Dit het gelei tot die stigting van die privaat "Union High School" op 2 November 1920. In 1921 tree die NG kerk leraar ds. Naudé ook tot die stryd toe. Hy het duidelik sy sentimente vir Afrikaans gewys tydens 'n ouervergadering waar hy as voorsitter opgetree het. Tydens die vergadering word 'n versoek aan die bestaande meisieskool gerig dat die taalordonnansie ook by hulle van toepassing moet wees. Die versoek veroorsaak hewige opskudding in ouer- en onderwysgeledere. Op 1 November 1921 besoek die Superintendent-Generaal van Onderwys Graaff-Reinet. Hy beveel aan dat daar twee onafhanklike staatskole, een Engels en een Afrikaans, gestig word (Henning 1986:87; Weiss 1972:41).

Moedertaalonderrig seëvier uiteindelik op Graaff-Reinet. Die Hoër Volksskool, wat die eerste Afrikaansmedium hoërskool in Kaapland sou wees, het in Januarie 1922 'n werklikheid geword. Volksskool se eerste skoolhoof was dr. Eybers (Burger 1972:12). Union High het as Engels-mediumskool en staatsinstelling sy deure in April 1922 geopen met mnr. AE Puttick as eerste skoolhoof (Henning 1986:88).

Met die stigting van die Opleidingskollege in Graaff-Reinet gedurende 1917 word 'n groot leemte in die opleiding van onderwysers in Kaapland gevul. Op kulturele gebied lewer die Opleidingskollege met sy studente aktiwiteite 'n groot bydrae tot die dorp se bedrywigheide. Die Kaaplandse Onderwysdepartement het egter in 1986 besluit om die inrigting te sluit. Die kollege het daarna voortgegaan om afstandonderrig aan onderwysers te verskaf (Henning 1986:92).

Figuur 1 *Graaff-Reinet 1866: Residensie aangedui*
(KA: AG 9467)

Figuur 2 *Graaff-Reinet 1866 Ou platdak huis waar Avondrust vandag staan*
(KA: AG 9469)

1.5 Argitektuur

Die sendeling Barrow, wat Graaff-Reinet in 1797 besoek het, het die dorp soos volg beskryf : *Twee rye kleihutte wat 'n soort van 'n straat vorm. Die geboue word almal deur rysmiere van onder opgeëet. Aan die bokant van die straat met die kleihutte staan die huis van die landdros. Die betrokke gebou is ook met modder gebou* (Botha 1991:24).

Die eerste wonings wat in Graaff-Reinet se distrik gebou is, was tydelike hartbeeshuisies. Dit was slegs 'n digte raamwerk van takke wat met klei toegesmeer is. Stewige wonings is eers later opgerig. Hierdie wonings se besondere boustyl is deur die "argitekte" van die Karoo ontwikkel, want hierdie huise kon deur hulle opgerig word met die materiaal tot hulle beskikking. Vandag getuig dit nog van hulle vindingrykheid. Die fondamente is van ruwe, ongekapte vaalklip gebou. Die mure is laag vir laag opgeklei. Onder was dit baie breed, maar namate met die bouwerk vordering gemaak is, het dit geleidelik smaller geword. Later is rou stene gemaak wat die bouwerk vergemaklik het. Daar is nog baie wonings met klei- en/of rousteenmure in Graaff-Reinet (Hamman 1982:1).

Dr. Henry Lichtenstein, reisiger, geneesheer, natuurkenner en skrywer wat Graaff-Reinet in 1804 besoek het, het egter 'n beter beeld van Graaff-Reinet geskets. Hy het op 5 Februarie 1804 met ligdag in Graaff-Reinet aangekom. Hy beskryf die berg Spandauskop en vertel dat 'n ou Pruis, genaamd Werner, die berg se naam gegee het. Die berg het 'n byna ongenaakbare top wat die steil bergkrans tot 'n natuurlike fort maak. Spandau is 'n naam wat in Werner se vaderland baie bekend was. Lichtenstein beskryf voorts die dorp met taamlike breë reguit strate en omtrent 20 huise. Tussen die huise is groot tuine aangelê. Die woning van die landdros is die oudste en terselfdertyd ook in die swakste toestand. Ook die kerk was in 'n uiters bouwellige toestand, hoewel dit maar slegs 8 jaar oud was. Die planne was toe reeds opgetrek vir die bou van 'n nuwe drostdy (Lichtenstein 1928:452).

Gedurende die vroegste jare van die neëntiende eeu was daar geen bouregulasies of dorpsbeplanning nie. Dit was eers met die koms van die Sweeds-gebore Andries Stockenström in 1811 wat daar lewe in argitektuur op Graaff-Reinet gekom het. Die twintigjarige Andries (gebore 6 Julie 1791) word na sy pa se dood eers as adjunk-landdros en op 12 Mei 1815 as

landdros aangestel. Andries Stockenström senior was ook landdros en het gedurende die Vierde Grensoorlog gesterf. Andries junior het Graaff-Reinet se strate en erwe uitgelê en die distrik in plase verdeel (Henning 1975:22). Toe die reisiger William Burchell Graaff-Reinet in 1812 besoek, beskryf hy reeds die mooi vooruitgang wat op die dorp gemaak word. Hy noem Graaff-Reinet die "Juweel van die woestyn". Die huise het rye en rye suurlemoen- en lemoenbome langs netjiese strate (Burchell 1824:144). Tien jaar later, in 1822, beskryf Thompson Graaff-Reinet met nog meer lof. Daar staan nou ongeveer 300 huise op groot erwe. Die dorp is mooi uitgelê met 'n nuwe kerkgebou waar ds. Murray gepreek het. Die dorp en distrik het in daardie tyd so belangrik geword dat die Kaapse koerante Graaff-Reinet beskryf het as die Athene van die Ooste (Pohl 1953:51).

Enkelverdieping huise met 'n platdak was baie kenmerkend van Graaff-Reinet gedurende die vroeë en middel 19de eeu. Thompson se kaart van 1823 dui die bestaan van ongeveer 150 sulke huise aan. Die huise is hoofsaaklik geleë in Kerk- en Cradockstraat. Die boustyl van die eenvoudige huise het ontstaan as gevolg van die tekort aan boumateriaal. Die omgewingsfaktore het ook 'n rol gespeel, asook die feit dat bouers nie baie goed geskool was in boutegniese nie. Hoe eenvoudiger die plan en die boumateriaal wat gebruik word, hoe gouer was die huis klaar. Die platdakhuis (sien figuur 2) was ook veiliger teen brand en storms (Henning 1975:186). Die wonings het meestal grondvloere gehad, maar hulle het ook perskepitte met die klei gemeng en dit goed vasgestamp vir 'n vloer (Hamman 1982:1).

Die Kaaps-Hollandse huis het egter ook in redelike getalle in Graaff-Reinet gedurende die vroeë en middel-neëntiende eeu voorgekom. Die *Residensie* in Pastoriestraat, *Reinethuis* en *Te Water-huis* is onder andere goeie voorbeelde van die boustyl. *Reinethuis* en die *Residensie* is H-vormig (sien figuur 1), terwyl U- en T-vormige huise ook voorgekom het. Al die Kaaps-Hollandse gewelhuise met rietdakke het 'n brandsolder gehad wat in geval van 'n brand verspreiding sou keer. Die huisvrou het altyd van 'n buitebakoond gebruik gemaak (Henning 1975:189).

Die gewels se vorm het gewissel van 'n baie eenvoudige holbolgewel (konkaaf-konveks vorm), tot gewels met duidelike herlewing van die klassieke, wat veral rondom 1850 baie gewild in Graaff-Reinet was (Henning 1975:189).

Sinkplaatdakke het in die 1850's al hoe gewilder geword. Baie van die huise wat in dié tyd gebou is, was van die reeds genoemde baie praktiese enkelverdieping platdakhuise. Soms is 'n kroonlys voor aan die eenvoudige boustyl as versiering aangebring. Die ou slawehuisies wat vandag deel uitmaak van die Drostyd Hotel is uitstekende voorbeelde van enkelverdieping platdakhuise met 'n kroonlys. Hortjies is aangebring as 'n metode om die huise òf koel te hou op warm dae, òf warm te hou op koue dae. Baie van die huisies is aanmekaar gebou, waarskynlik vir groter veiligheid. Sommige van die huisies is later vervictoriaans met die aanbring van verandas wat met broekiekant houtwerk of giet-ysterwerk versier is (Henning 1986:148).

Daar is ook gedurende die 1850's begin om dubbelverdieping huise met 'n platdak of met 'n effense staandak te bou. Die huise het 'n onmiskenbare Georgiaanse invloed getoon en was besonder gewild onder die meer welvarende inwoners in die dorp. Baie Engelse immigrante het hulle gedurende die 1850's in Graaff-Reinet kom vestig. Dit was die direkte oorsaak van die Georgiaanse invloed op die argitektuur van daardie tyd. Die Graaff-Reinet apteek wat om en by 1870 gebou is en deur die jare baie van eenaars verwissel het, het ook mooi bewaar gebly. Die gebou is 'n goeie voorbeeld van 'n dubbelverdieping platdak handelsgebou. Die ou Caledonian Hotel in Somersetstraat is 'n verdere voorbeeld van die dubbelverdieping geboue (Henning 1975:190). Baie geboue van dié aard word vandag as besighede gebruik soos o.a. Standardbank, Eerste Nasionale Bank, Volkskasbank en Perm.

Op die foto's van William Roe, 'n bekende fotograaf wat voor en na 1900 baie fotos geneem het, kan gesien word dat daar baie van bogenoemde geboue in Graaff-Reinet was; heelparty daarvan het bewaar gebly. Baie van die huise het nog hulle oorspronklike wa-ingange, bv. Bourkestraat 1. Al die verskillende tipes vensters, hortjies, dakke, verandas, broekiekant en Victoriaanse versierings bied 'n wye verskeidenheid bykomstighede tot die argitektuur.

1.6 Bewaring

Kultuurbewaring is nie iets wat in 'n lugleegte plaasvind nie en mag nooit 'n toevallige en los-van-die-harde-werklikheid-staande aktiwiteit van 'n groepie eksentrieke persone wees nie. Daar is te veel funksies verbonde daaraan. Bewaring verseker dat daar binding tussen hede en

verlede in die samelewing plaasvind. Dit maak saam bestaan moontlik en dit verhoog die mens se lewensgehalte. Kultuurbewaring is nie in die eerste plek 'n voorvereiste vir 'n beter perspektief op die verlede nie, maar 'n voorwaarde vir toegeruste en verantwoordelike toegang tot die hede en die toekoms. Die geestelike behoud van die mens is baie belangrik. Mense ondervind soveel meer probleme met die hede as hulle geen begrip van die verlede het nie (Oberholster 1988:112).

Mense wat bewaar en bewus is van die uiterse noodsaaklikheid van bewaring, skep lanseerplatforms. Deur die verlede te verstaan en te bewaar word platforms geskep waarop die toekoms gelanseer kan word. Die drang om die verlede te bewaar vind waarskynlik sy oorsprong in 'n emosionele prikkel. Die mens het 'n patriotiese trots op sy volk se prestasies en besittings en daar ontstaan 'n drang om deur daardie prestasies en erfenisse 'n eie identiteit en beeld vir die mens te skep (Oberholster 1988:113). Veral in die tydgees van snelle ontwikkeling waarin die mens in die laat negentigerjare van die twintigste eeu hom bevind, is dit nodig om die prestasies uit die verlede te bewaar en is Oberholster se benadering dus relevant. Dié prestasies gee die mens iets uit die verlede om op trots te wees en waarop hulle kan voortbou.

Graaff-Reinet is bevoorreg om 'n hele paar waghonde te hê wat jaloers waak oor 'n ryke tradisie en erfenis. Die *Stigting Red Reinet* is in die lewe geroep om te help met die herskepping van Ou Graaff-Reinet se historiese en tradisionele karakter met die oog op die herdenking van die dorp se 200ste verjaarsdag in 1986. Die administrasie van die projek word deur die maatskappy *Historiese Huise van Suid-Afrika Beperk* behartig (Brosjyre 1986:17). Kerkplein is die kern van die dorp, en Graaff-Reinet het as 'n besondere eenheid ontwikkel rondom die plein. Hierdie historiese kern wat bewaar gebly het, sluit ongeveer twintig aangrensende straatblokke in. Hieronder tel woonhuise, openbare geboue, kerke, winkels en 'n hotelkompleks wat uit die vorige twee eeue dateer.

Die gemeenskap van Graaff-Reinet kan staatmaak op die ondersteuning van onder andere die volgende instansies, verenigings en persone wat rolspelers is in die bewaring van die dorp se erfenis:

Suid-Afrikaanse Instituut vir Argitekte

Stigting Simon van der Stel

Historiese Huise van Suid Afrika

Red Reinet Stigting

Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede

Suid Afrikaanse Natuurstigting

Die Trusteeraad van die Graaff-Reinet Museum

Graaff-Reinet Erfenis-bewaringsvereniging

In onderhoude met informante is gevind dat daar 'n behoefte by die inwoners van die dorp bestaan om 'n oorkoepelende liggaam te hê wat beheer oor al die rolspelers in die dorp kan uitoefen. Restourasie word dikwels verkeerd aangepak, wat soms grootskaalse verminking tot gevolg het. Dit kan veral by verskeie ou Graaff-Reinet tipe huise gesien word, waar baie keer verkeerde vensters of deure ingesit word.

HOOFSTUK 2

KAAPS-HOLLANDSE BOUKUNS

2.1 Agtergrond

Ten einde die *Residensie* se argitektuur volledig te verstaan, sal daar eers gekyk moet word na Kaaps-Hollandse boukuns in die algemeen. Kaaps-Hollandse boukuns word deur dr. Anton Rupert, bekende sakeman en bewaarder van ou geboue, as die heel mooiste huisargitektuur in die wêreld beskryf. Die rede hiervoor is dat die Kaaps-Hollandse argitektuur neig tot algehele harmonie en volmaaktheid (Fransen en Cook 1965:g.p.).

Die Romeinse argitek Marcus Vitruvius Pollio, die enigste klassieke argitek wie se geskrewe werk deur die jare behoue gebly het, het geskryf: *Die drie basiese kwaliteite vir alle argitekte is firmitas, utilitas en venustas*. Dit beteken standvastigheid, bruikbaarheid en skoonheid. Dié klassieke beskrywing pas die Kaaps-Hollandse boukuns perfek (Fransen en Cook 1965:g.p.). Die Kaaps-Hollandse boukuns is vir dr. Anton Rupert die naaste aan volmaaktheid. Die volkome harmonie van skaal, grootte en verhouding wat bereik word, is uniek. Die eienskappe van die Kaaps-Hollandse boukuns is inherente harmonie, volkomendheid, eenvoud deurdring met warmte, rustigheid, 'n tikkie fleurigheid en verskeidenheid met 'n grondliggende eendersheid. Die argitektuur sal, mits ons dit bewaar, altyd dien as blywende getuie van hierdie hoogtepunt in ons land se argitektoniese geskiedenis (Ryan 1972:2).

Ongeveer drie duisend Kaaps-Hollandse huise het aan die begin van die twintigste eeu steeds, ondanks primitiewe boumateriale, bestaan. Die huise het baie jare se winterreëns, swart suid-ooster en fel somerson weerstaan (Hoefsloot 1980:16). Sedert die vroegste tye is die skoonheid van die unieke Kaaps-Hollandse boukuns deur mense van regoor die wêreld gesien en geniet. Volgens Fransen en Cook het Cecil John Rhodes (Premier van Kaapkolonie, 1890 tot 1896), sir Herbert Baker (argitek van Engelse afkoms) en Alys Fane Trotter (kunstenaar) dit almal eens gehad dat die Kaaps-Hollandse boukuns iets unieks en pragtig is (Fransen en Cook 1965:g.p.).

Teen 1980 het daar slegs driehonderd Kaaps-Hollandse huise staande gebly. Baie van die huise is onherkenbaar verander nadat hulle baie verweer het. Die mure van die Kaaps-Hollandse huise was nie waterdig nie. Hulle moes gereeld gepleister en weer afgekalk word om agteruitgang te probeer voorkom. Dit geld des te meer vir die gewels wat soveel meer aan wind en weer blootgestel word. Baie gewels het inmekaar gestort, wat meegebring het dat die gewel wat weer opgebou word, verkeerd is. Soms is daar geheel en al weggedoen met die gewel (Hoefsloot 1980:17).

2.2 Gewels

Daar word algemeen aanvaar dat die gewels van die Kaaps-Hollandse huise hulle oorsprong in Holland het, hoewel daar tog navorsers is wat van mening is dat die oorsprong eerder in Duitsland lê (Obholzer 1985:17-21). Die huise van die handelaars in Holland, onder andere in Amsterdam, het solders vir die berging van handelsware gehad. Die huise het meestal op moerasagtige grond gestaan en kelders kon nie gebou word nie. Die solderdeur was gewoonlik in die entgewel aangebring. Soms word krulversierings aan weerskante van die gewels aangetref (Hattingh 1985:409). 'n Gewel vorm ook die vooraansig van die Kaaps-Hollandse huis. Een van die voordele van 'n Kaapse gewel is dat 'n venster wat lig vir die soldervertrek verskaf daarin aangebring kan word (Fransen 1976:23). Hoewel die gewel uit Europa na die Kaap oorgekom het, het dit hier te lande 'n heel ander praktiese funksie geopenbaar. Hier het die gewel die reënwater van die voordeur weg gehou. Sou die huis aan die brand slaan, het die gewel ook verhoed dat brandende kole om die voordeur val (De Bosdari 1953:24). In Holland is die gewel op 'n betreklik nou en langwerpige gebou geplaas. Aan die Kaap is die gewel egter oor 'n heelwat breër en laer fasade aangetref (De Bosdari 1953:25).

Dit is die konstruksie van die Kaaps-Hollandse gewelhuis, asook die grondplan wat kenmerkend van die huise was. Die voorgewel word as die uitstaande kenmerk beskou, hoewel daar tog huise in byvoorbeeld die Sandveld en Bokkeveld was wat nooit gewels gehad nie, maar wel as Kaaps-Hollands beskou word. Uit 'n kultuurhistoriese oogpunt is gewels uiters belangrik en insiggewend. Gewels het die modestyl van 'n spesifieke tyd gereflekteer en het dus met tyd verander. As daar na die ontwikkeling van die gewel gekyk word, is dit

opvallend dat 'n nuwe modestyl gereeld nuwe huise se gewels beïnvloed het (Fransen en Cook 1965:7). In Graaff-Reinet is die verskillende modestyle duidelik as gekyk word na die gewels wat tot in 1998 behoue gebly het.

Die burgers aan die Kaap het aanvanklik 'n baie eenvoudige gewel gebruik, wat genoem is die *skaapboudgewel* of *wolfneusgewel*. Die grassdak is bokant die deur effens gelig om plek te maak vir 'n klein venstertjie om aan die solder lig te verskaf (Hattingh 1985:410).

Walton gebruik die woord *kromlynige gewel* (curvilinear) om die eenvoudigste van die Kaaps-Hollandse gewels te beskryf. Dié gewelvorm het eerste na die platteland versprei. Dit is saamgestel uit sagte kurwes sonder reguit lyne. Joostenburg in die Wes-Kaap is die enigste oorblywende voorbeeld (1952:14). Die term kromlynig is egter nie bevredigend nie, aangesien dit nie beskrywend genoeg is nie. Feitlik alle Kaaps-Hollandse gewels se buitelyne is op een of ander manier kromlynig. Daarom is dit waarskynlik beter om die betrokke gewel as 'n gelobde gewel te beskryf.

Die *konkaaf-konvekse gewel*, ook bekend as die holbolgewel, is saamgestel uit konvekse sowel as konkawe kurwes. Die eenvoudigste vorm van die holbolgewel bestaan uit 'n segmentale vorm heelbo, wat aan weerskante gevolg word deur 'n konkawe vorm en dan 'n konvekse vorm. Kort horisontale en vertikale lyne verbind die boë en kurwes. Wat skoonheid betref, bereik hierdie gewel volgens Hattingh sy hoogtepunt in Meerlust (1776), 'n buitegebou van Spier (1767) en Elsenburg (1761) (1985:419).

Die *Barokgewel* het in Amsterdam sierlike krulle en lyswerke begin ontwikkel wat oor die oppervlakte van die gewel begin versprei het (Hattingh 1985:419). Wat die Barokstyl veral kenmerk aan die Kaap is die wisselwerking tussen gebou en omgewing. Die Barokstyl gebou het 'n magsvertoon geopenbaar, omdat die gebou en sy omgewing 'n swierige statige swaar beeld geskep het. Die Barokstyl se Kaaps-Hollandse huise is altyd in harmonie met die omgewing en die linkerkant is 'n spieëlbeeld van die regterkant (Biermann 1959:59).

Die *Rococogewel* vloei voort uit die Barokstyl en staan teenoor sy voorganger soos die vroulike teenoor die manlike. Kenmerkend is die sagvloeiende buitelyne, die kurwes wat hulle

teenmekaar aanvly. Nog kenmerke is die byna algehele afwesigheid van reguit lyne of sterk eenvoudige geometriese vorms. Met die bydrae van Anton Anreith, 'n beeldhouer van formaat, word die gesnyde bolig 'n sieraad. Die vensters word nog groter en hulle ruitstafies smaller. Die Rococostyl is dan ook 'n verskynsel eie aan die Kaap, want sy Hollandse eweknie het reeds begin verdwyn (Biermann 1959:71).

Dit was veral die romantisering van die ou klassieke wêreld wat aanleiding gegee het tot die herlewing van die Klassieke. Hierby speel die Engelse aristokrasie 'n vername rol, aangesien hulle graag die Britse Ryk vir 'n nuwe Romeinse Ryk aansien. Die Britse besetting van die Kaap onder bestuur van aristokratiese goewerneurs bespoedig die herlewing van die Klassieke hier te lande (Biermann 1959:78). Die geboue is dan ook kenmerkend eenvoudig, sober en waardig.

Volgens Biermann is die Boland vroeg in die neëntiende eeu deur 'n hele paar natuurrampe geteister wat die ouer boustyl in meer as een opsig noodlottig getref het. Op 4 Desember 1809 skud 'n swaar aardbewing die stad. Dit word gevolg deur verdere skokke in 1811 en 'n besondere kwaai winterstorm in 1822. So doeltreffend soos die guillotine maak die rampe skoonskip met die groot Barok siervase en die Rococo kroonlyste. Die stewiggebooue klassisistiese werke is al wat die beproewings ongeskonde deurstaan het. Dit is asof die tyd self 'n saaklike boustyl verg (1959:79).

Daar het teen die einde van die 18de eeu al hoe meer interaksie tussen die Kaap en Europa plaasgevind. Dit het 'n duidelike invloed op die argitektuur gehad. Frankryk het Europa se klassieke herlewing gelei. 'n Nuwe gewelontwerp het ontstaan en baie vinnig gewild geword (De Bosdari 1953:27).

Kenmerke van die Neo-Klassieke gewels is soos volg: 'n Paar lang pilasters ondersteun 'n pediment wat óf driehoekig óf boogvormig is. Die pilasters beklemtoon ook die reghoekige sentrale deel van die gewel met vensters. Soms het 'n korter paar die vleuels ondersteun. Versierings soos vase, blomkranse, sterre en ander klassieke motiewe is ook op die gewelveld aangebring. Die onderskeidende kenmerk van hierdie gewel is egter die pilasters (Hattingh 1985:424; Walton 1952:15).

Neo-Klassieke pilastergewels was nie almal eenders nie. Elke vakman het sy eie stempel op 'n gebou afgedruk. Hoe verder die afstand van die Kaap, hoe meer individualisties het die gewels geword. Die bouers moes terugval op hul eie verbeelding en kennis wat hulle baie maal na goeddunke laat optree het (Hoefsloot 1980:18).

Entgewels moes voorkom dat sterk winde die rietdakke afruk. Die entgewel is altyd eenvoudiger en ouer as die middelgewel en sy oorsprong kan teruggevoer word na die Nederlandse huise in die stede. Die huise is baie naby aan mekaar gebou as gevolg van beperkte ruimte. Hierdie gebruik het die Nederlanders met hul saamgedra en dit kom oral voor waar hulle hulle gevestig het. Dit is veral in die oostelike dele van Engeland, die Hollandse kolonies en dus ook aan die Kaap (Walton 1952:15). Alle skrywers wat die Kaapse entgewels geklassifiseer het stem saam met die hoofgroepering. Dit sluit die volgende in:

Spitsgewel

Skoorsteengewel

Trapgewel

Holbolgewel

Visstert- of spitstopgewel

Barok spitsgewel

S-vormige gewel

Na 1800 holbolgewel

Gelobde entgewel (Walton 1952:15).

Die holbol buitelyne van die entgewel het nie verdwyn toe die Neo-Klassieke pilastergewels as voorgewel hoogmode geword het nie (Fransen en Cook 1965:10).

2.3 Buitedeure, vensters en stoepe

Die hoofdeur met sy bolig in die middel van die voorkant van die huis saam met die gewel is die belangrikste kenmerke van die Kaaps-Hollandse boukuns (De Bosdari 1953:22). Die voordeur het saam met die gewel en bolig 'n eenheid gevorm. Op die platteland was die deure eenvoudiger en baie maal van die staldeur tipe, naamlik 'n bo- en 'n onderdeur (Jansen 1981:17). Koperhandvatsels is baie maal dekoratief en funksioneel aangewend. Die

ysterskarniere is ook kenmerkend van die deure by Kaaps-Hollandse huise (De Bosdari 1953:22). Die skarniere was soms van yster, soms van koper en die handvatsels en vingerplate is deur talentvolle vakmanne gemaak (Jansen 1981:17).

Die staldeur-effek (dit wil sê 'n bo- en onderdeur) is baie funksioneel, want as die onderste gedeelte toegemaak word, kan die boonste nog vir lug en lig oopgemaak word. Die bolig bokant die deur bestaan soms uit 'n dubbele raam met glas. Een van die rame kan dan afskuif en op winderige dae die bodeur se plek inneem. Die wind word dan uitgehou, maar die lig ingelaat (Hattingh 1985:427; Walton 1952:21). *Urquharthuis*, Markplein, Graaff-Reinet, se voordeur is 'n staldeur en is 'n goeie voorbeeld van so 'n bolig wat kan afskuif om die deur se plek in te neem. Dié tipe deur word ook 'n *uit en tuis* genoem. Die rede hiervoor is dat die bolig wat afgeskuif is daarop dui dat die inwoners tuis is. Sou die deur toe wees, is die inwoners uithuisig (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Die voordeur word soms aan albei kante met houtpilasters of pleisterpilasters wat geprofileer is, versier. Soms is daar 'n pediment bokant die voordeur wat deur die pilasters ondersteun word. Die pediment van hout is gevorm om aan te pas by die gewel. Dit het egter meestal net by die heel deftigste huise voorgekom. Kiaat, geelhout, swarthout en stinkhout is gebruik (Jansen 1981:17). Op William Roe-foto's van Graaff-Reinet kan huise met houtpilasters rondom die voordeur opgemerk word.

'n Baie interessante verskynsel by die boligte van die Ou Kaaps-Hollandse huise is dat daar voorsiening vir 'n houtlantern in die boligte gemaak is. Die lanterns se oorsprong is volgens Walton van agtiende-eeuse Hollandse mode afkomstig. Die lanterns het behalwe vir hulle estetiese waarde ook 'n groot rol gespeel met beligting aangesien daar nog geen straatligte bestaan het nie. Die lantern verlig die stoeptrappies sowel as die ingangsportaal van die huis (Walton 1952:24).

Die vroegste vensters van Kaaps-Hollandse huise het met 'n swaai-beweging van die skarniere van die vensters na binne oopgemaak. Die vensters het terselfdertyd buitelike gehad wat op hulle beurt weer na buite oopgemaak het. Gedurende die tweede helfte van die agtiende eeu het skuifraamvensters in gebruik gekom. Baie maal het skuifraamvensters die voorste vensters

van die huis vervang, maar die kant en agtervensters is oorspronklik gelaat. By die skuifraamvensters is die boonste gedeelte van die venster vas, net die onderste gedeelte van die venster kon opgeskuif word. Baie maal het ook net die onderste vensters hortjies gehad (De Bosdari 1953:22; Hattingh 1985:427).

Luike met paneelkonstruksie het voorgekom, byvoorbeeld by Groot Constantia. Sommige kussingpanele van die luike het aangepas by die voordeure. Later jare is die luike van horisontale balkies hout gemaak en meestal groen geverf (De Bosdari 1953:23). Die hortjies by die Kaaps-Hollandse huise het 'n belangrike rol gespeel om die huise koel te hou gedurende die warm somerdae (Walton 1953:24).

Die skuifraamvensters is met ruitstafies verdeel in 'n hoeveelheid klein ruitjies. Die houtstafies was meestal geprofileer. Glas is gedurende die sewentiende en agtiende eeu van Holland ingevoer. Daardie glas met 'n effense ligperskleur word vandag nog steeds aangetref. Die ligperskleur kan net van buite opgemerk word en is as baie mooi beskou. In navorsing is daar bevind dat dit veroorsaak is deur te veel okside mangaan in die glas (Walton 1952:24).

Die stoep van die Kaaps-Hollandse huise is meestal van plaveistene, klip of stene gemaak. Die stoep strek oor die volle lengte van die voorkant van die huis en het ingeboude sitplekke aan weerskante. Priële vir koelte is ook soms voor die huise aangebring (Hattingh 1985:427). Die stoep het dikwels die funksie van 'n vertrek vervul, omdat gaste baie maal daar ontvang is (Hoefsloot 1980:14). Soms is die stoep met Bataafse teëls uitgeplavei. Die stoeptrappies is ook van dieselfde materiaal gemaak as die stoep (De Bosdari 1953:20). Die agterkant van die huis het dikwels ook 'n stoep gehad. Die doel van die stoep was onder andere om die witgekalkte mure mooi skoon van modderspatsels te hou. Dit het ook beweging rondom die huise vergemaklik.

2.4 Grondplanontwikkeling van die Kaaps-Hollandse huise

Die eerste huise aan die Kaap was net twee of drie kamers in 'n ry. Dit het ingesluit die kombuis, voorkamer en slaapkamer (Fransen en Cook 1965:18).

Die grondplanne van die Kaaps-Hollandse huise is deur verskeie faktore beïnvloed, bv. die beskikbare boumateriaal. Die hout vir die balke van die dakkonstruksie kon nie 'n groter span as 7 tot 10 meter dek nie. As gevolg daarvan ontwikkel grondplanne in die sogenaamde skaakbordpatroon. Die erwe was groot en die vorm van die huis het glad nie die erwe noemenswaardig kleiner gemaak nie. Grondplanne van die huise word deur letters van die alfabet aangedui, bv. die I-, T-, L-, U- of H-vorm (Fransen en Cook 1965:18).

Die eenvoudige reghoekige huis was nie meer voldoende vir die groter wordende gesinne nie. Die eerste stap was die uithaal van die kombuis uit die reghoekige blokwoning en die plasing daarvan in die middel aan die agterkant van die huis. Dit het die T-vorm huis meegebring. So 'n huis het 'n voorhuis of ingangsportaal met twee slaapkamers aan elke kant gehad en 'n deurgang wat na die kombuis aan die agterste punt gelei het. Die kombuis het oorspronklik ook as eetkamer gedien, maar die gewoonte was later om kaste as skeiding aan te bring. Toe daar 'n verdelingsmuur aangebring is, het die kaste plek binne in die muur gekry. Muurkaste was algemeen in gebruik. Die deel van die kombuis wat nou afgesonder is om as eetkamer te dien, het ontwikkel in die agterhuis. Die feit dat die kombuis as 'n afsonderlike vertrek geskep is, hou beslis verband met die brandgevaar. Die rietdakhuise het baie maklik gebrand (Walton 1952:7,8).

Daar het baie min dae in die lewe van die plattelandse burgers verbygegaan wat hulle nie besoekers ontvang het nie. Gesinne het ook gegroei, en dit het die behoefte aan 'n nog groter huis laat ontstaan. Meer slaapkamers is benodig, wat dan aangelas is aan die kombuis se kant, wat aan die huis 'n H-vorm gegee het. Dié vorm is die mees algemene vorm by Kaaps-Hollandse huise (De Bosdari 1953:19).

Volgens Fransen en Cook is die middelste deel van die H-plan huis die belangrikste vertrekke. Dié vorm gee 'n interieur wat nie by die T- of L-vorm gevind is nie. Die dramatiese effek wat verkry word wanneer daar deur twee vertrekke gekyk word om die sonskyn aan die verste kant te sien, is baie besonders (1965:18).

2.5 Die Dak

Rietdakke het baie maklik gebrand. 'n Brandsolder is vir beskerming ingerig. Dit was 'n brandbestande vloer, waarop die brandende dak kan val sonder om na die res van die huis te versprei, en het bestaan uit 'n laag klei met bakstene daarop gepak. Nie alle ou Kaaps-Hollandse huise het 'n brandsolder gehad nie. Die gebrek daaraan het sekerlik daartoe bygedra dat *Groot Constantia* op 19 Desember 1925 deur 'n brand verwoes is (Fransen 1976:12).

Gewoonlik is die dakstruktuur van 'n Kaaps-Hollandse huis van ronde houtpale gemaak. Die pale is deur 'n hanebalk verbind wat met houtpenne of rouriem vasgemaak is. 'n Hele klomp kappe is langs mekaar opgerig en bo-oor is die nokbalk geplaas. Die kappe loop tot teenaan die muur en rus op 'n muurbalk. Bo-oor die kappe kom die dwarslatte wat dwars gelê word, nie verder as ongeveer 37cm uit mekaar nie. Bo-oor die dwarslatte word die dak met dekriet gedek en by die nok van die dak moes die dak ekstra dig gemaak word. Die soldervloer is van planke gemaak waarop die klei en stene vir die brandsolder gepak is (De Bosdari 1953:20).

2.6 Die binnekant

Die sentrale voorhuis was 'n groot vertrek, maar soms is dit verklein tot 'n bietjie meer as 'n ingangsportaal. Die voorhuis of ingangsportaal het na die agterhuis gelei. Baie maal is die voorkamer of ingangsportaal met Bataafse teëls uitgelê. Die vloere van die res van die huis was meestal plankvloere. Geelhout en Amerikaanse greinhout is algemeen gebruik. Die planke was baie breed as gevolg van die kuilsaagmetode wat gebruik is. Onder die vloerplanke was balke wat die vloerplanke ondersteun het (De Bosdari 1953:22).

Buite die Boland het die meeste ou Kaapse kombuise grondvloere gehad. Die lê van 'n grondvloer het kundigheid en ervaring vereis. Soms is daar eers 'n fondament van klip gelê, hieroor is 'n laag goed vasgestampte klei van minstens 15 sentimeter gegooi. Die bolaag was van fyngeslane miershoop, natgemaak en ook goed vasgestamp. As die vloer droog was, is dit met vars water-verdunde beesmis gesmeer. Soms is 'n perskepitvloer gelê (Cook 1975:20).

Gewone kleivloere wat met beesmis gesmeer is, is dikwels in kombuise gebruik. Die Drostdy op Swellendam is 'n voorbeeld van 'n kleivloer wat met osbloed gesmeer is. 'n Perskepitvloer was 'n harde, maar meer spoggerige vloer (De Bosdari 1953:22). 'n Goeie voorbeeld van 'n perskepit vloer is in *Urquharthuis*, Markplein, Graaff-Reinet. 'n Perskepitvloer het ongeveer dieselfde lewensduur as 'n rietdak. Dit is ongeveer 30 jaar. Dit is gemaak deur rye perskepitte vas teen mekaar in die klam klei te lê. Die pitte word met 'n plank tot 'n egalige diepte ingedruk (Mnr. D. Mulder 1997:onderhoud).

Die plafonne is gemaak van breë houtplanke wat deur balke ondersteun word. Sommige planke was sowat 'n voet (30cm) breed. Die breë houtplanke was meestal geelhout of in baie rare gevalle, stinkhout (De Bosdari 1953:22). In die hoofvertrekke is die balke netjies afgewerk, terwyl hulle in die kamers minder netjies voorkom. In die agterste gedeelte van die huis was die balke soms ronde pale (Hattingh 1985:427).

Die binnedeure was regoor mekaar en baie mooi afgewerk. Hoe dieper die huis in, hoe eenvoudiger het die deure geword. Baie maal is die binnedeure van 'n enkele geelhoutpaneel gemaak. Die paneel is egter met kussingpanele en profilering meer aantreklik gemaak (De Bosdari 1953:22).

2.7 Die kombuis van Kaaps-Hollandse huise

In 'n ou Kaapse huis, ongeag wat sy grondplan was, is die kombuis altyd aan die end van 'n vleuel geplaas, by 'n agtervleuel as die huis agtervleuels gehad het, of aan die stertpunt van die T as dit 'n T-vormige huis was. Soos die meeste ander vertrekke in die huis, het dit die volle breedte van die vleuel beslaan en was dit gewoonlik min of meer vierkantig. Die kombuis het altyd 'n eie buitedeur gehad, wat óf na die sykant óf na die agterkant van die huis uitgegaan het. In die meeste huise was die kombuisdeur 'n eenvoudige plankdeur. Die staldeurtipe was baie gewild. Die deurkosyn was massief, so ook die kombuisvensterkosyn. Die kombuise was gewoonlik baie swak belig. Die bodeur het waarskynlik bedags meestal oopgestaan. Baie keer is daar later groter skuifraamvensters ingesit. Die plafon het soms soos die ander plafonne in die huis gelyk, maar dit was meestal eenvoudiger en minder fyn afgewerk. In plaas van breë geelhoutplanke, kon daar 'n sparretjie- of rietplafon gewees het. Rietplafonne is nooit gewit

nie, maar dikwels met aalwynsap gesmeer, wat gehelp het om dit te konserveer en ook 'n mooi sagte glans gegee het (Cook 1975:11,12,19).

Die mure van die kombuise is soos die res van die huis gepleister en wit gekalk. Na 1800 is geel- of rooikleï vir binnemure dikwels verkies bo die wit. Dit het die donker kombuise nog donkerder gemaak (Cook 1975:20).

Die vuurherd was die middelpunt van die kombuis. Die gewel is gebruik om die skoorsteen te stut, sodat die herd noodwendig teen die endmuur moes kom. Die herdbalk het gewoonlik oor die hele breedte van die kombuis gestrek. Dit was omtrent twee meter bokant die vloer, d.w.s. hoog genoeg vir die kok om onder te staan. Gewoonlik was dit 'n massiewe geelhoutbalk. Die herdbalk het die skoorsteenbors gedra. Laasgenoemde is die breë, omgekeerd-tregtervormige onderste en voorste deel van die skoorsteen. Die buitekant van die skoorsteenbors was ook gepleister en afgewit, terwyl die binnekant net gepleister was. Die skoorsteen het gewoonlik hoog genoeg bokant die rietdak uitgesteek om vonke redelik onskadelik te maak. Die kop was afgewerk met vier, ses of selfs agt regop halfbakstene waarop 'n plat, vierkantige stuk leiklip gerus het (Cook 1975:20).

HOOFSTUK 3

RESIDENSIE: ARGITEKTUUR

3.1 Agtergrond

Die *Residensie* is soos gemeld 'n baie goeie voorbeeld van die H-vormige Kaaps-Hollandse boustyl en is een van slegs drie oorblywende huise in hierdie styl in Graaff-Reinet. Pastoriestraat is Graaff-Reinet se tweede oudste straat. Daar is 17 nasionale gedenkwaardighede in die straat. Die ou pastorie, *Reinethuis* (1806-1812) en die *Drostdy* (1804) is onderskeidelik aan die ooste- en westekant van die straat geleë. Die naam *Residensie* dui daarop dat dit 'n amptelike woning vir landdroste was.

Die *Residensie* is ongeveer tussen 1819 en 1831 waarskynlik deur Johannes Jacobus Gerber gebou. Die presiese datum kon nie vasgestel word nie. Die gebou is op 18 Julie 1962 as monument verklaar (Aktekantoor:Folio 1609).

3.2 Gewels

Die Neo-Klassieke styl is veral tydens die voorspoedige tydperk aan die begin van die neëntiende eeu in Graaff-Reinet nagevolg. Die tyd van voorspoed word bevestig deur die talle gedateerde gewels uit die periode 1800-1820. Dit was die tydperk van die Napoleontiese oorloë in Europa en onderwyl Napoleon in ballingskap op St Helena was, het die Kaap een van sy voorspoedigste tydperke beleef. Baie van die voorrade wat die garnisoen op St Helena benodig het, is van Kaapse boere verkry (Ryan 1972:2). Graaff-Reinet se boere en die dorp se gemeenskap het dus ook baat gevind by die tydelike oplewing in die ekonomie.

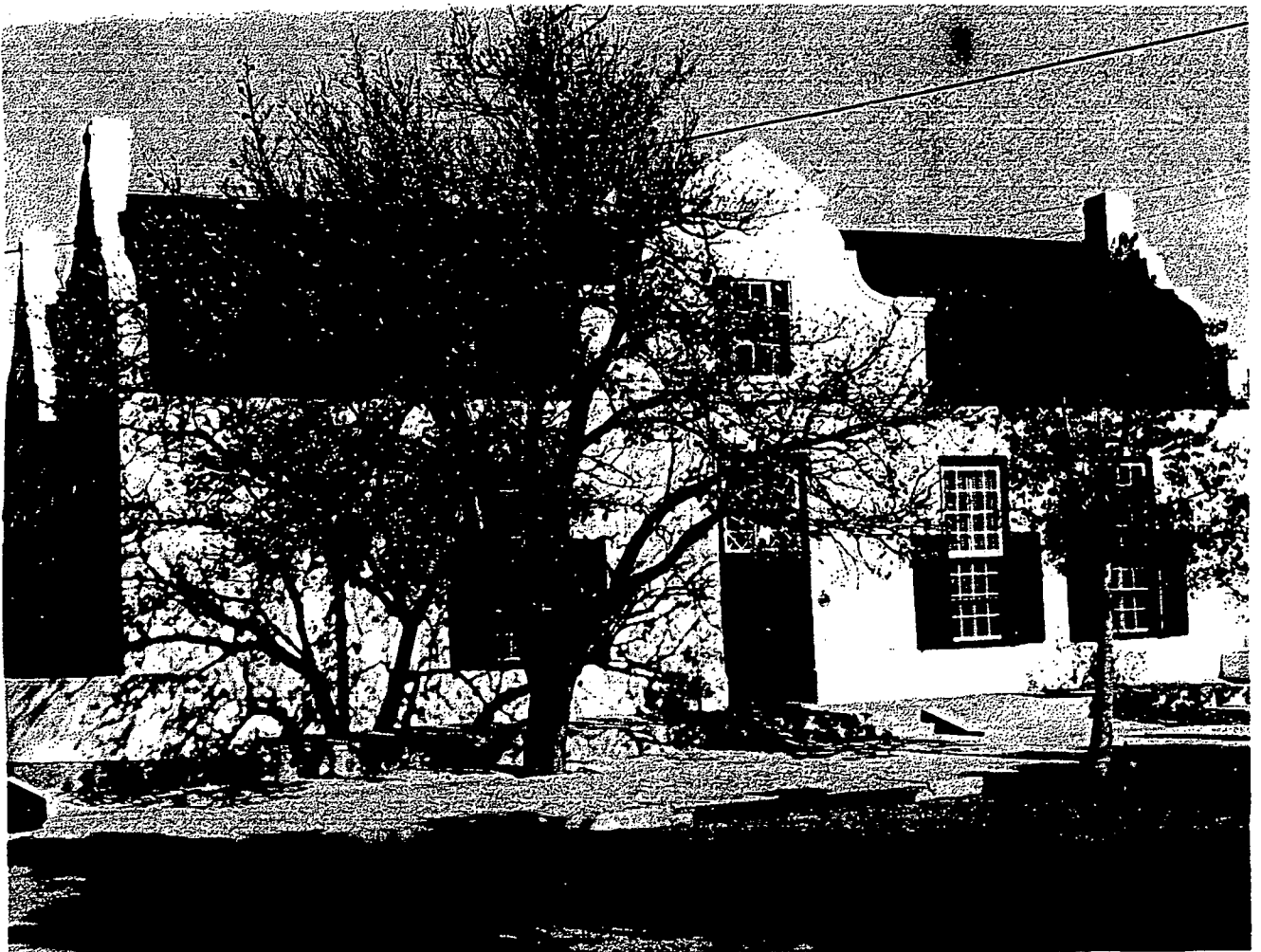
Op Graaff-Reinet is 'n hele paar Kaaps-Hollandse geboue aan die begin van die neëntiende eeu opgerig. Rondom die pastorie, of *Reinethuis*, verrys daar nog gewelhuise met grasdakke. Die *Residensie* en *Urquharthuis* is die bes bewaarde voorbeelde. Die straatbeeld van Graaff-Reinet word egter steeds gekenmerk deur platdak geboue. Die huise is spierwit gekalk, hier en daar miskien een of twee grondgeel of liggroen huise, en selfs ongecalcakte klipgeboue. Tussen die

vooraansigte en die straat strek leiklipstoepe, breed en gasvry, met een of twee trappies oor die leivoor. Oral staan lanings bome, want Simon van der Stel se voorbeeld in Stellenbosch het baie wyer ingang gevind: boomplant gaan hand aan hand met dorpsuitleg. Vrugtebome is ook volop agter die boordmure of ringmure wat huis aan huis skakel. Die horisontale lyne van stoep, ringmuur en platdak word onderstreep deur eenvoudige kroonlyste. Soms het die huise se vooraansig bokant die voordeur 'n klein driehoekige klassieke pediment. Die voordeur se bolig is die enigste werklike sierstuk. Aan die gesnyde boligte, meestal van baie mooi ontwerp, is Graaff-Reinet besonder ryk (Biermann 1959:80). By *Residensie* se bolig is daar vir 'n houtlantern voorsiening gemaak. Die plek waar die lantern aan die onderkant van die bolig ingepas het, is nog duidelik sigbaar.

Tydens die eerste kwart van die neëntiende eeu is Graaff-Reinet meer besadig as wat die geval in Kaapstad en Stellenbosch blyk te wees. Die mense is welgesteld, maar nie pronkerig nie. Die uitspattigheid van die kosmopolitiese Kaap, die gewese Klein Parys, is vir die inwoners van Graaff-Reinet vreemd. Geen aardbewing was nodig om hulle tot besinning te roep nie. Die kerk word ook in 'n Neo-Klassieke styl ontwerp. Hy word alleen deur sy grootte van die woonhuise onderskei (Biermann 1959:80). Na 1825 het die Neo-Klassieke styl aan die Kaap begin uitfaseer, wat natuurlik nie die geval op die platteland was nie. Hier het 'n styl later gearriveer en dus baie later uitfaseer (De Bosdari 1953:28).

Residensie se voorgewel is 'n duidelike voorbeeld van 'n Neo-Klassieke gewel (sien figuur 3, 4 en 5). Die driehoekige pediment is met geprofileerde lyswerk omraam. Die gewelveld, baie eenvoudig en sonder blomslingers of festoene, word versier met pilasters wat aan weerskante van die gewelvenster voorkom en weer op die punte van die gewel herhaal word. Die gekurfde vleuels van die gewel is geprofileer. Die pilasters sluit aan by die geprofileerde vleuels met twee klein kroonlyste. Rustiekwerk in die vorm van blokke verbreek die gladde oppervlakte van die muur en kom as versiering op die hele gewelveld, behalwe op die pediment voor. Die gewel se buitelyne is konveks-konkaaf met 'n klein trappie tussen die konvekse en konkawe rondings. Die pilasters beklemtoon die reghoekige sentrale deel van die gewel. Die pilasters wat vanaf die pediment tot op die grond loop, word aan die hoeke van die gebou en rondom die vensters herhaal. Dit beklemtoon die vertikale lyn by die Neo-Klassieke styl. Die rustiekwerk op die fasade van die gebou is 'n uitvloeisel van Victoriaanse invloed op

Residensie. Dit kom nie op die entgewel aan die westekant voor nie. Aan die onderkant van die voorgewel van *Residensie*, is 'n geprofileerde kroonlids. Dit sluit die gewelveld mooi af van die res van die fasade van die huis. Die gewel het 'n gewelvenster.

Figuur 3 *Residensie* laat sewentigs

(KA: AG 13056)

Figuur 4 *Residensie laat sewentigs*
(KA: AG 13057)

Die *Residensie* is nie so baie vervictoriaans soos baie ander huise in Graaff-Reinet nie, hoewel dit in 1898 die eerste huis in Graaff-Reinet was waarvan die rietdak met 'n sinkdak vervang is (Mev. H. Baartman 1997:onderhoud).

Die *Residensie* se vier sygewels is almal holbolgewels. Die twee entgewels aan die oostekant het altwee skoorstene en 'n venster in elke gewel. Die skoorstene is baie interessant aangesien hulle binne in die muur 'n draai maak voor hulle weer reguit na bo gaan. Die verskynsel is nie baie algemeen nie.

Altwee die sygewels (sien figuur 3, 4 en 6) aan die oostekant is met rustiekwerk in die vorm van blokke versier. Die rustiekwerk is aangebring tydens die Victoriaanse mode-era op Graaff-Reinet. Die gewelvensters het elk ses klein ruitjies en maak deur middel van ysterskarniere oop en toe. Aan die sykante van altwee entgewels kom daar pilasters voor. Die sygewels aan die westekant het net een klein venster in die agterste sygewel. In die twintigste eeu is daar aan die kant van dié huis aangebou. Die bouaannemer wat die huis gedurende 1996 gerestoureer het, glo dat daar heel moontlik 'n buitetrapp na die soldervertrek aan die kant van dié huis gestaan het (Mnr. D. Mulder 1997:onderhoud). Die voorste entgewel aan die westekant het ook 'n skoorsteen. Die gewel is nie versier met rustiekwerk nie, maar daar kom wel pilasters op die punte van albei gewels voor.

Die agterste middelgewel van *Residensie* (sien figuur 7) het 'n driehoekige pediment met 'n skoorsteen wat naby die gewel strek aan die linkerkant. Die gewel het 'n gordynboog vorm wat met lyswerk versier is. Saam met die gewelvenster is dit die enigste versierings wat op die agtergewel aangebring is.

Die gewelvenster lyk soos die voorste gewelvenster. Daar is 'n konvekse kurwe tussen die twee rame van die venster. Die venster is nie oorspronklik nie. Dit is duidelik aan die binnekant waarneembaar dat dit 'n nuwe vensterraam is.

3.3 Deure, vensters en stoepe

By *Residensie* is die voordeur sowel as die bolig deur die jare vervang en tref ons gepleisterde pilasters met rustiekwerk versier, weerskante van die deur aan (sien figuur 8). Hans Fransen beskryf die bolig as 'n baie mooi en goed bewaarde bolig (Fransen en Cook 1965:262). Dit is later vervang nadat dit baie verweerd geraak het (Mnr. D. Mulder 1997:onderhoud). Die bolig van die huis op die plaas *Rhône* in Groot Drakenstein toon ooreenkomste met die bolig van *Residensie*. Laasgenoemde het egter kris-kraspatrone onder en drie halfmaansirkels, waar *Rhône* net twee halfmaansirkels het (Hattingh 1985:435).

Die voordeur van *Residensie* is 'n swak replika van die oorspronklike. Die deur bestaan uit 'n dubbeldeur met kussingpaneel wat geprofileer is. Dit het koper handvatsels en moderne skarniere.

Residensie het luike of hortjies van die balkie-tipe. Die hortjies maak net die onderste vensters toe wat kan opskuif. Ongelukkig het die hortjies met die jare so verweer dat hulle afgehaal moes word. Dit is egter weer gedurende 1998 vervang. Die hortjies hou die huis koel gedurende die warm somerdae en gedurende die wintermaande help dit om die hitte van die kaggelvuur binne te hou.

By *Residensie* is die getal vensters weerskante van die voordeur ongelyk. Daar is twee aan die regterkant van die voordeur en net een aan die linkerkant. 'n Skildery wat in 1921 van die huis geskilder is, wys egter op 'n deur wat heel links op die voorstoep uitkom. Op 'n stadium word daar melding gemaak van 'n loseerder wat in 'n kamer met 'n buitedeur op die voorstoep, gewoon het (Rabone 1966:95). Die deur is egter mettertyd toegebou. Die agterste vensters van *Residensie* is skuifraamvensters (Cape transome sash). Die een venster is in 'n deur verander, maar sy maat is nog die oorspronklike. Aan die oostekant van die huis is groot skuifraamvensters (transitional Cape transomeless) waarvan die boonste skuiframe vas is. Die voorste vensters van *Residensie* is laat 19de-eeuse skuifraamvensters met twee skuiframe per venster.

Daar is 'n gewelvensters vir lig- en lugdoeleindes in elk van die voorste en agterste gewels. Die vensters bestaan uit twee skuifraamvensters met klein ruitjies. Die ruitglas wat tans daarin voorkom, is nie oorspronklik nie, aangesien daar voor die veranderings staalraam vensters in dié twee gewels was. Dié gewelvensters is nou soos dit oorspronklik was, reghoekig met 'n ovaal-konkaaf middelste raam. Daar kom ses ruite in elke venster voor.

Daar is 'n gewelvensters vir lig- en lugdoeleindes in elk van die voorste en agterste gewels. Die vensters bestaan uit twee skuifraamvensters met klein ruitjies. Die ruitglas wat tans daarin voorkom, is nie oorspronklik nie, aangesien daar voor die laaste veranderings staalraam vensters in dié twee gewels was. Dié gewelvensters is nou soos dit oorspronklik was, reghoekig met 'n ovaal-konkaaf middelste raam. Daar kom ses ruite in elke venster voor.

Die *Residensie* se binneure is van geel- en stinkhout. Die twee deure wat uit die voorportaal na die slaapkamers gelei het, sit regoormekaar. Die deurknoppe en sleutelgate se plate is later aangesit. Daar was meestal nie deurknoppe aan die ou huise se binneure nie, slegs die buiteure het deurknoppe en sleutelgate gehad. Die deure is eenvoudig oopgestoot en het weer toegeswaai. Die ou skermdeur is nog in die huis, maar die deur is agtertoe geskuif toe daar 'n moderne traliehek geïnstalleer is. Dit sou wenslik wees dat die deur weer op sy oorspronklike plek teruggesit word en die bolig wat net soos die bolig bokant die voordeur lyk, ook weer aangebring word. Uit die agterhuis gaan 'n deur wat ingebreek is, uit op die agterplaas. Die deur moet ook weer na sy oorspronklike venstervorm verander word. Die ou kombuisdeur is nie oorspronklik nie. Mnr. Dick Mulder, die bouaannemer wat die opknappingswerk (1996) behartig het, beweer dat die oorspronklike 'n staldeur was (1997:onderhoud).

Residensie se voorstoep is van klip; so ook die gedeelte van die stoep wat reg rondom die huis gegaan het aan die oostekant. Die huis het ook 'n agterstoep gehad wat toegang tot die groot agtertuin verleen het. Die voorstoep het aan altwee kante sitbankies. Die stoeptrappies is met dieselfde klip as die voorstoep uitgelê. Die agterstoep het met die jare feitlik heeltemal verdwyn. Daar is 'n vertrek aangebou waar die stoep eens was. *Residensie* is nie baie vervictoriaans nie, maar die aanbou van 'n kombuis, spens, agterkamer en badkamergedeelte doen afbreuk aan die huis.

3.4 Mure

Die *Residensie* is reg rondom afgewit. Daar was familieresepete vir kalk om huise mee af te wit. Sommige mense het geglo dat die mure "gevoed" moes word. Kersvet of ander harde vet is saam met sout daarvoor gebruik. Die wit gekalkte mure is een van die mooiste eienskappe van die Kaaps-Hollandse huis. Die mure is nie gelyk afgewerk nie en daardeur word skaduwees gegooi op die fasade van die huis. In en rondom Kaapstad is die mure gewoonlik gedurende Novembermaand afgewit, wanneer die reënweer opgehou het (De Bosdari 1953:20). Dit was sekerlik nie die geval in Graaff-Reinet nie. Hier is dit heel moontlik gedurende Aprilmaand gedoen, na die somerreëns.

3.5 Grondplan

Die *Residensie* is in die H-vorm gebou. As 'n mens by die voordeur instap, is daar 'n voorportaal met twee slaapkamers aan weerskante. Uit die agterhuis het nog 'n slaapkamer en 'n kombuis geloop. Die openinge in die H-ontwerp is toegebou, wat aan die oorspronklike huis weer 'n reghoekige vorm gee. As gevolg van die feit dat die dakkonstruksie nie 'n groter span as sewe tot tien meter kon dek nie, moes die grondplan daarby aanpas.

Die Kaaps-Hollandse huis in sy oorspronklike vorm was feitlik altyd simmetries. Daar is egter veral op die platteland baie aangelas aan die huise. *Residensie* was simmetries tot daar gedurende die huidige eeu aangebou is. Aan die westekant van die huis is 'n kombuis, badkamer en toilet wat met 'n gang verbind word, aangebou. Die gang loop uit op die stoep. Aan die suidekant van die huis is die agterstoep toegebou. Die vertrek word deur 'n deur uit die ou kombuis bereik.

Die ingangsportaal by *Residensie* is in vergelyking met dié van ander Kaaps-Hollandse huise klein. Die oorspronklike voorhuis van die Kaaps-Hollandse huis, het dus verklein tot 'n portaal. Die slaapkamers by die *Residensie* wat uit die ingangsportaal loop, is weer ruim vertrekke. Al drie die slaapkamers het ingeboude kaggels. Daar is altesaam vier kaggels in *Residensie*. Die kaggel in die agterhuis is 'n nuwe toevoeging.

3.6 Dak en plafonne

Residensie se dakstruktuur het grotendeels oorspronklik gebly. Daar is egter gedurende 1996 nuwe dennehout balke ingevoeg waar die ou balke heeltemal verweer het. Houtpenne en handgemaakte spykers kom in die ou balke en kappe voor. Die rougebakte bakstene waarmee die huis gebou is, kan duidelik waargeneem word in die soldervertrekke. By die nok van die huis lê baie akkerboomblare. Aan die onderkant van die sinkplate is daar koringstrooi waarmee die oorspronklike dak gedek was.

By *Residensie* is die voorportaal se plafon steeds die oorspronklike wat van geelhout gemaak is. Die res van die ou gedeelte van die huis se plafonne is almal van Amerikaanse greinhout. Mnr. Dick Mulder meen dat die hele huis, behalwe die voorportaal, rietplafonne gehad het. Dit is egter onbekend wanneer dit vervang is (1997:onderhoud). Daar was nie altyd hout beskikbaar vir plafonne in Graaff-Reinet nie. Die geelhout het van plantasies by Somerset-Oos gekom. Daar was ook geelhoutbome in die Kamdeboo by Graaff-Reinet. Die deel van die huis wat waarskynlik rondom 1938-1941 in die tyd van landdros LS Knox-Davies aangebou is, het gewone plafonborde wat in moderne huise aangetref word (Mnr. T. Whitlock 1997:onderhoud).

Die vloere binne in *Residensie* is van geelhout en Amerikaanse greinhout gemaak. Die geelhoutplanke is breed as gevolg van die kuilsaagmetode waarmee dit gesaag is. Die Amerikaanse greinhoutplanke is smaller, want hulle is heelwat later aangebring. Geelhoutvloerplanke kom nog net in die voorportaal voor.

3.7 Kombuis en solder

Daar kon nie konkrete bewyse gevind word van hoe *Residensie* se ou kombuis gelyk het nie. Al wat wel opgemerk kon word, is die plek in die vertrek waar die ou skoorsteenbors toegebou is. Die kombuis is gewoonlik in die agterste vleuel van die Kaaps-Hollandse huis geplaas, maar nie volgens 'n vaste patroon op 'n spesifieke plek nie. By Nederburg is die kombuis links geplaas en by La Provence regs (Hoefsloot & Pama 1980:15). Die *Residensie* se kombuis was regs agter. Daar loop ook 'n eenvoudige houttrap vanuit die kombuis na die

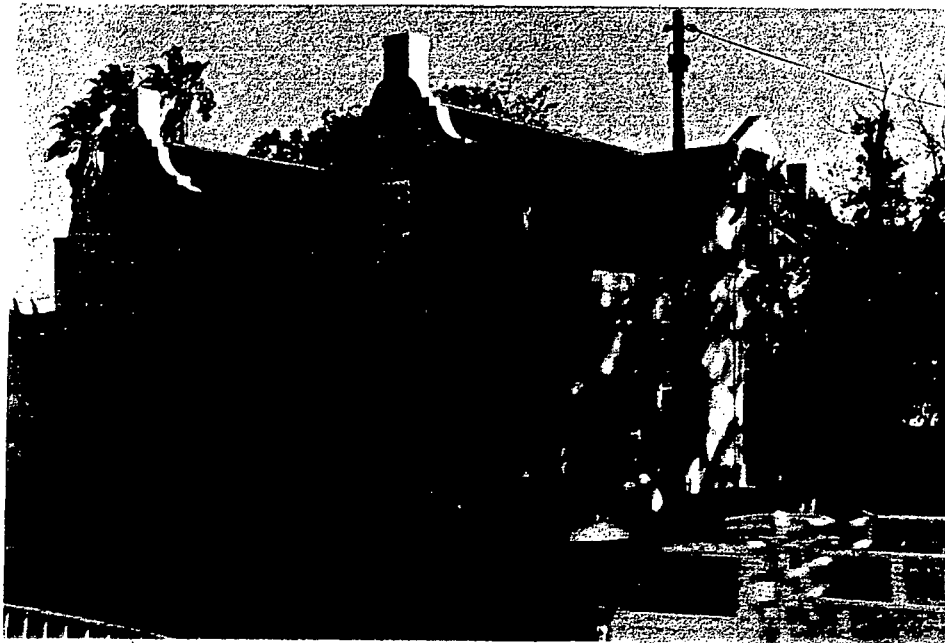
soldervertrek. Dit is baie waarskynlik dat die oorspronklike kombuisvloer van *Residensie* 'n kleivloer was wat met beesmis gesmeer is. Volgens mnr. Dick Mulder is dit baie moontlik dat *Residensie* se kombuis 'n staldeer na buite gehad het. Die kombuis was ook heel waarskynlik met geel of rooi klei afgewit, wat die vertrek donkerder gemaak het. Daar was net 'n klein venstertjie wat dié vertrek nog donkerder gemaak het. Die kombuis sou 'n rietplafon gehad het (1997:onderhoud). Die skoorsteenbors het 'n breë gedeelte van die westekantse muur van die ou kombuis beslaan. By Kaaps-Hollandse huise is die soldervertrek dikwels deur middel van 'n buitenste houttrap of geboude trap uit die kombuis bereik (Walton 1952:10). Daar kon ook met 'n leer aan die buitekant toegang verkry word (De Bosdari 1953:27).

By *Residensie* is 'n binnetrap van Amerikaanse greinhout wat uit die ou kombuis na die soldervertrek gelei het. Die trap was egter nie die eerste trap na die solder nie, aangesien slegs geelhout gebruik is by huise wat rondom die eerste kwart van die neëntiende eeu in Graaff-Reinet opgerig is. Daar was vroeër 'n buitetrapp aan die westekant van die huis (Mnr. D. Mulder 1997:onderhoud).

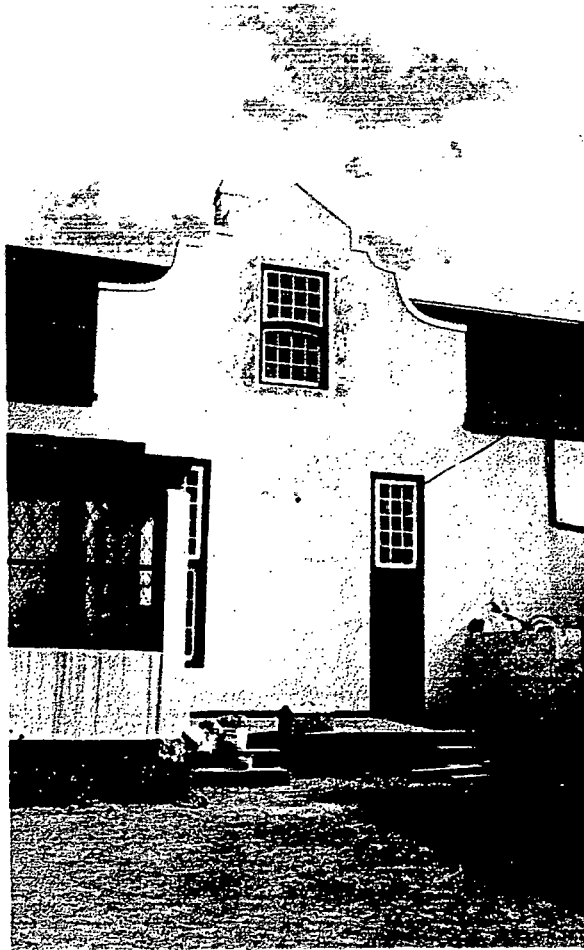
Die soldervertrek wat by die *Residensie* 'n groot vertrek is, het meestal as stoorkamer gedien. Die vertrekke is ook later jare as slaapvertrekke gebruik. Die solder van *Residensie* is aan die voorkant (noordekant) een lang vertrek en die agterkant (suidekant) is in drie vertrekke verdeel, met 'n klein vertrekkie wat die twee dele aan mekaar verbind. Daar is 'n oorspronklike klein geelhoutdeur asook 'n hekkie wat die vertrekke skei. Die dakstruktuur van die soldervertrek is van ronde houtpale gemaak. Die pale is deur 'n hanebalk verbind wat met houtpenne en handgemaakte spykers aan mekaar gekap is. Die kappe is langs mekaar opgerig en bo-oor is die nokbalk geplaas. Die kappe loop tot teenaan die muur en rus op die muurbalk. Die dwarslatte is bo-oor die kappe gelê. Bo-oor die dwarslatte was oorspronklik koringstrooi gedek, maar nou is die dakplate daarop vasgekap. Die soldervloer is van planke met klei, modder en stene bo-op. Sodoende het die vertrek ook as brandsolder gedien. Die soldervertrek van *Residensie* het wel as stoorkamer vir groente en vrugte veral gedurende die wintermaande gedien. Dit was ook die slaapkamer van William en Harriet Rabone wat die huis gedurende die vyftigerjare van die vorige eeu gehuur het (Rabone 1966:96,101)

Figuur 5 *Residensie voorgewel*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 6 *Residensie sygewels aan oostekant*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 7 Residensie agtergewel
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 8 *Residensie voordeur*
(KA: E 8623)

HOOFSTUK 4

RESIDENSIE: INWONERS

4.1 Die Residensie se vroegste eienaars en inwoners

In 'n skrywe van die Departement Gemeenskapsbou aan die Graaff-Reinet Reklamevereniging, gedateer 20 Desember 1971, word gemeld dat dié eiendom deur die Goeweneur-Generaal op 30 Desember 1801 aan Willem Janssens toegeken is. Volgens dié skrywe is nadere besonderhede nie bekend nie. Die erf was eers as erf 5 en later as erf 1609 bekend (Departement Gemeenskapsbou Notule:1971).

Die vereniging van Landdroste en Heemrade het op 3 Julie 1807 onder meer die grond waarop die *Residensie* vandag staan, aan Johannes Stephanus Olivier toegeken. Die oorspronklike titelakte is beskikbaar by die Kaapstadse Aktekantoor (Aktekantoor:Folio 1609).

Die grond is op 12 Februarie 1819 vanaf Johannes Stephanus Olivier oorgedra op die naam van Jan Cornelis. Hy het die grond vir 'n skrale agt maande besit toe hy dit weer op 26 November 1819 aan Johannes Jacobus Gerber verkoop het. Dit wil voorkom asof Gerber die woning laat oprig het, want die eiendom het 'n groot waardevermeerdering getoon. Gerber het 9600 gulden aan Cornelis betaal, maar hy het die eiendom vir 600 pond Sterling plus 2400 Kaapse gulden aan William Thomas Brown op 24 Mei 1831 verkoop (Graaff-Reinet, Museumargief:lêer nr 20).

4.2 Die Rabone familie

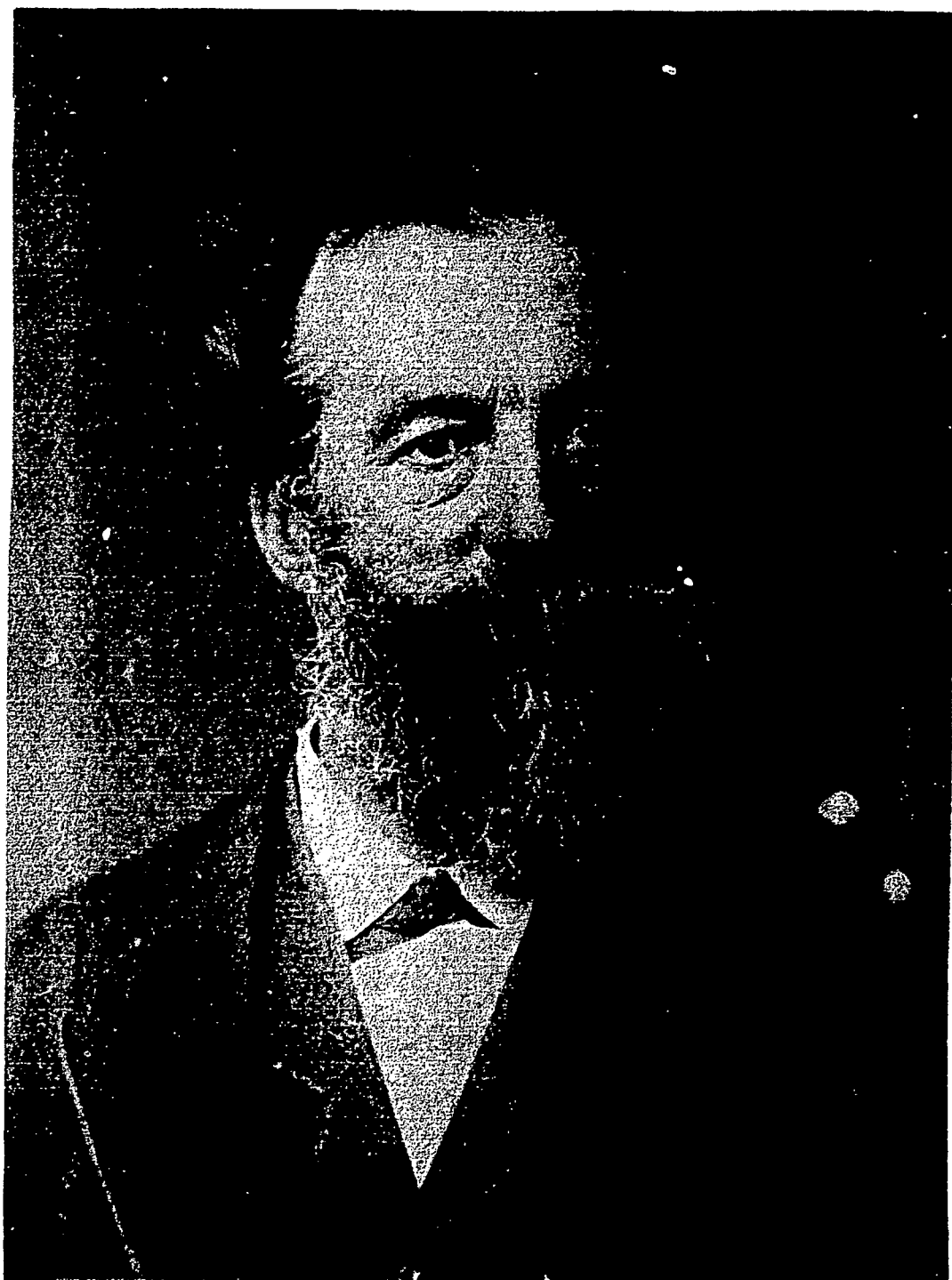
William Thomas Brown het die huis vir vyf en twintig jaar besit (Aktekantoor:Folio 1609). Gedurende die tydperk wat hy die huis besit het, het Harriet Rabone (née Essex) (sien figuur 9) en haar man William Rabone (sien figuur 10) die huis gehuur. Dit is nodig om agtergrond inligting oor die families Essex en Rabone te gee, ten einde hulle bydrae tot Graaff-Reinet en veral die kennis wat opgedoen word oor die lewe in dié tyd op 'n plattelandse dorpie, na

waarde te skat. Alfred Essex (junior), Harriet se broer, was die groot dryfveer agter haar, haar man William, haar vader Alfred (senior), en haar suster se koms na Graaff-Reinet. Dit is

Figuur 9 Harriet Rabone

(KA: AG 13043)

Figuur 10 *William Rabone*

(KA: AG 13042)

belangrik om die geskiedenis van Alfred (junior) te ondersoek aangesien hy 'n belangrike rol gespeel het in die familie se vestiging in Graaff-Reinet (Rabone 1966:2).

Alfred (junior) is in 1818 in Londen gebore. Hy het nie die familietradisie van die ambag van emaljeerwerk voortgesit nie, maar by 'n drukker gaan werk. Die werk was egter vir hom baie onbevredigend. Vroeg in 1843 het sy jonger broer, Henry Essex, na Suid-Afrika gekom. Henry het homself onderhou deur vir verskillende boere in die Oos-Kaap te werk. In 1848 het Alfred ook in Algoabaai aangekom en vir 'n kort rukkie saam met sy broer op verskillende plase gewerk. Die tekort aan drukkers in die Oos-Kaap asook die buitensporige salarisse wat aangebied is, het daartoe bygedra dat Alfred 'n pos by die Londense Sendinggenootskap by Katrivier naby Fort-Beaufort aanvaar het (Rabone 1966:2).

Gedurende 1846 het die Sewende Grensoorlog uitgebreek. Henry, wat na 'n trop skape van ene meneer Samuel Robinson omgesien het op die plaas Stableford naby die Sondagsrivier, is in 'n verrassingsaanval gedood. Alfred het by die weermag aangesluit tot die einde van die oorlog, waarna hy 'n plaas naby die Katrivier gehuur en vir homself geboer het. Vroeg in 1851 breek die Agtste Grensoorlog uit en Alfred se hele plaas word verwoes. Hy was toe genoodsaak om weer na die drukkersberoep terug te keer. Hy beland so op Graaff-Reinet en begin *The Graaff-Reinet Herald* (Rabone 1966:2). Die Sewende Grensoorlog is ook die sogenaamde Oorlog van die Byl genoem. Die onmiddellike aanleiding tot die oorlog was opperhoof Sandile se weiering om 'n man wat 'n byl gesteel het en daarmee moord gepleeg het, aan die owerheid uit te lewer. Die Agtste Grensoorlog was volgens Scholtz nog 'n onbesonne daad van die Goewerneur Sir Harry Smith, nadat Sandile 'n afspraak met hom geïgnoreer het (1977:197).

Alfred Essex (Junior) het saam met Harry Bolus in Augustus 1852 die *Graaff-Reinet Herald* begin. Hulle het die *Stanhope* drukpers gebruik wat beskryf word as die drukpers waarmee mnr. John Fairbairn sy loopbaan as joernalis begin het. Dit was ook die enigste drukpers in daardie tyd wat die reg gehad het om die amptelike seël van die Regering te gebruik (Whitlock dokument g.d.:g.p.). John Fairbairn was 'n Britse setlaar wat nie wou boer nie en saam met Thomas Pringle 'n weekblad, die *South African Commercial Advertiser*, in 1823 in Grahamstad uitgegee het (Grundlingh 1961:173).

Die Essex-familie het van Clerkenwell, Londen gekom. Alfred (senior) was 'n emaljeerder van horlosiewyserplate. Dit was 'n geweldige fyn werk en het baie konsentrasie vereis. Die bedryf het stadig maar seker uit die mode gegaan en is deur masjiene vervang. Die Essex familie het finansiële baie swaar gekry, en het probeer om aan die lewe te bly deur 'n skryfbehoeftewinkeltjie vanuit die huis te bedryf (Rabone 1966:3).

Alfred (junior) skryf aan Harriet gedurende September 1852 dat haar verloofde William Rabone ook baie welkom sal wees om hom by die koerant te kom help. Reeds in Maartmaand van 1852 begin Alfred (junior) sy familie vra om hulle asseblief by hom op Graaff-Reinet te kom aansluit. Hy het verneem dat dit sleg met hulle in Londen gaan. Alfred (junior) gee 'n beskrywing van Graaff-Reinet in een van sy vele briewe aan sy familie. Hy vertel dat Graaff-Reinet die *Juwel van die wildernis* genoem word. Hy beskryf die kweper- en granaatlanings, asook die wingerde en vrugteboorde wat feitlik elke huis besit. Volgens Alfred is die dorp die mooiste wat hy nog in Suid-Afrika gesien het. Die huise is volgens Alfred in die ou Hollandse styl gebou. Die dorp het so 'n ouwêreldse atmosfeer, dat 'n mens amper teleurgesteld is as die vrouens met die nuutste modes op straat verskyn (Rabone 1966:34).

Alfred (senior) het al sy kinders by sy eerste vrou Sarah Sydenham gehad. Sy is kort na Harriet se geboorte oorlede. Daarna is Alfred met ene mev. Hodson getroud wat ook kort daarna oorlede is. Kort na Alfred (senior) se aankoms in Graaff-Reinet gedurende 1853, het hy mev Elizabeth Brook ontmoet. Sy het hom bygestaan tot met sy dood op 24 Januarie 1871 op Graaff-Reinet (Rabone 1966:3).

William Rabone is die seun van John Rabone en Mary Bragg. William is op 8 Desember 1824 in Birmingham gebore en op 13 Desember 1902 op Graaff-Reinet oorlede. William het op die ouderdom van twaalf jaar by die drukker en boekverkoper EC Osborne gewerk. Gedurende 1845 is hy na Londen waar hy vir Harriet, toe vyftien jaar oud, leer ken het. Nadat hy vir verskeie maatskappye in Londen en Parys gewerk het, het hy in Augustus 1847 na Birmingham teruggekeer. Hy is 'n aandeel in die familiefirma aangebied, maar hy en sy broer het nie goed oor die weg gekom nie. William besluit om na Amerika te verhuis. Na twee jaar in Boston en Philadelphia het hy na Londen teruggekeer. Hy en Harriet Essex is op 21 April 1853 getroud. Die egpaar besluit om saam met die res van die familie na Suid-Afrika te

verhuis. William en Harriet Rabone het na baie noue ontkomings ter see uiteindelik in November 1853 in Graaff-Reinet aangekom (Rabone 1966:35).

Harriet Rabone en haar man William het die *Residensie* by William Thomas Brown gehuur. William het saam met sy swaer, Alfred, in die koerantwese op Graaff-Reinet betrokke geraak. Hulle het nie baie lank in die huis gewoon nie, maar sy het baie inligting nagelaat in die vorm van briewe. Sy het tot met haar dood op 29 April 1890 gereeld briewe aan haar vriendin Agnes Hunter in Londen gestuur. Die briewe is in 'n skryfstyl genaamd fonografie (snelskrif) geskryf. Die betrokke skryfstyl was gedurende daardie jare baie gewild (Rabone 1966:96). Die posdiens op Graaff-Reinet dateer terug tot 1803 toe veldkornette die rol van 'n poskantoor begin vervul het. Die eerste offisiële posroete na die dorp het op 1 Augustus 1807 in werking getree. In 1847 is die Kaapkolonie in verskillende posstreke verdeel en is Graaff-Reinet 'n poskantoor toegestaan. George Hurford het vanaf 1853 tot 1882 in die poskantoor gewerk. Gedurende 1853 is daar 'n direkte poslyn tussen Port-Elizabeth en Graaff-Reinet ingestel. Daar was baie klagtes oor die poslyn en vele petisies is opgestel om die tekortkominge onder die owerhede se aandag te bring (Minnaar 1987:54).

Volgens Harriet se eerste brief het Mnr. G Hurford, 'n plaaslike kleremaker, in die kamer links op die stoep (sien figuur 11) gewoon (Rabone 1966:17). George Hurford van die poskantoor en G Hurford, die kleremaker, kan dieselfde persoon wees, aangesien dit onwaarskynlik is dat daar twee persone met die naam op die dorp was. Harriet het 'n humorsin wat telkens in haar briewe opduik. Na haar dood het haar vriendin die album met al haar briewe aan Harriet se dogter Ida gestuur. Arthur Rabone, 'n familielid, het die briewe in die sestigerjare getranskribeer en te boek gestel (Rabone 1966:96).

Harriet het haar eerste brief vanuit Graaff-Reinet in die *Residensie* geskryf. Sy en William het in die solderkamer geslaap. Uit die heel eerste paragraaf van haar brief blyk dit hoe lekker sy op Graaff-Reinet woon. Sy gee aan die leser 'n skets van die alledaagse lewe van 'n immigrant op 'n plattelandse dorp gedurende die neëntiende eeu. Sy is baie beïndruk met al die ruimte in en om die huis. Sy vertel van die pragtige uitsig vanuit hulle ruim solderkamer op die tuin. Die pragtige donkerpienk selonsroos vol blomme, die suurlemoen en lemoenboom skep vir haar 'n pragtige prentjie. Tuinmaak was vir haar 'n gunsteling tydverdryf. Sy het blomsaad uit

Engeland aangevra en ook baie groente aangeplant (Rabone 1966:96). Elke erf op die dorp het water uit die leivore ontvang. Andries Stockenström (junior) en die Raad van Landdroste en Heemrade het 'n metode daargestel waarvolgens water regverdig onder die inwoners van die dorp verdeel is. Die leiwater is verkry met 'n kanaal vanaf 'n dam by die samevloeiing van Broederstroom en die Sondagsrivier. Gedurende droogtes het water baie ongereeld by inwoners uitgekom en dit het aanleiding gegee tot bittere watertwiste (Minnaar 1987:17).

Figuur 11 *Skets van Residensie wat stoepdeur aandui*

(Graaff-Reinet Museum: Lêer 20)

Die huis het baie mooi houtvloere, en volgens haar het die vloere glad nie 'n mat of ander bedekking nodig nie. Sy vertel hoe gereeld sy die donker houtvloere olie en dan blink dit soos 'n spieël (Rabone 1966:96).

Om deur die oë van Harriet na haar meubels te kyk is baie insiggewend. Die sitkamer, wat regs uit die voorportaal uit loop, se interieur beskryf sy baie interessant. 'n Kaggel is 'n noodsaaklike item in enige huis op Graaff-Reinet, en sy is baie verheug oor al die kaggels in die huis. Die kaggelrak is van 'n donker houtsoort gemaak. Op die kaggelrak staan beeldhouwerke van Behnes, 'n ou lantern en 'n ornament met 'n voëlmotief wat deur inboorlinge aan die Weskus van Afrika gemaak is. Tussen die twee groot vensters van die sitkamer staan 'n buffet wat met 'n olieseildoek toegegooi was (Rabone 1966:96).

Op dié buffet staan 'n boekrak wat met Harriet en William se boeke volgepak was. Hulle was albei ywerige lesers. Skrywers soos Dickens en Copperfield duik telkens in haar briewe op. Harriet sê dan ook in een van haar briewe dat sy eerder haar klere sal verwaarloos, maar haar brein nooit (Rabone 1966:96). Graaff-Reinet het 'n baie goeie biblioteek gedurende dié tyd gehad. Die biblioteek op die dorp het tot stand gekom as gevolg van die volgehoue ywer van Anthony Berrangé. 'n Volwaardige biblioteek het in 1847 sy deure vir die publiek geopen. In 1853 het die biblioteek ses en tagtig lede gehad en feitlik 'n duisend boeke, tydskrifte en vier Engelse en Koloniale koerante gehuisves. Gedurende 1856 het die biblioteek vierhonderd en tien nuwe boeke ontvang. Openbare lesings oor 'n verskeidenheid onderwerpe, asook konserte is gereeld in die biblioteek aangebied. Vanaf 1860 is aandfunksies in die biblioteek gehou. Kerse was aan die begin die enigste beligting, maar olielampe as beligting het kort hierna gevolg. 'n Jaarlikse bal is gehou om fondse te genereer om die biblioteek lewensvatbaar te hou (Minnaar 1987:28). Harriet het ook boeke vanuit haar huis verkoop. Vriende in Engeland het gereeld aan haar 'n nuwe voorraad boeke gestuur (Rabone 1966:96).

Langs die buffet in die sitkamer het 'n sofa gestaan. Sy was baie trots op die sofa, en het 'n pragtige antimakassar (kopkleedjie) op die rugleuning van die sofa gegooi. Op 'n klein laaikassie was daar vrugte uitgepak om droog te word. In die hoek van die sitkamer het 'n esel gestaan met 'n skets van Harriet se niggietjie Sarah. Harriet en William was altwee ywerige skilders. Hulle het baie graag tekeninge en sketse vir mense gemaak. 'n Skryftafeltjie met 'n

inkbottel en pen op gee 'n kykie in die lewe van Harriet die korrespondent. Sy het aan haar vriendin gevra om asseblief nie in Duits aan haar te skryf nie, want dit was erg genoeg vir haar om die Hollandse taal van die plaaslike inwoners te ontsyfer (Rabone 1966:98).

Die familie se eetgewoontes het vir haar vriendin Agnes baie vreemd voorgekom. Agnes het dan ook navraag gedoen oor die tien pond vleis wat die Rabonehuishouding per dag verorber het. Harriet het verduidelik dat groente en vrugte baie skaars artikels, veral gedurende die wintermaande was. Hulle was dan op vleis en brood aangewese. Botter en melk was ook baie skaars gedurende die lang wintermaande. Harriet het aan Agnes vertel dat die tuinier wat by die Rabones gewerk het, maklik twee groot borde vleis per maaltyd verorber het. Gedurende die lente en vroeë somermaande het sy aartappels, kool, wortels, boontjies en beet wat sy in haar eie tuin verbou het, gebruik (Rabone 1966:100).

Sy beskryf die soldervertrek wat ook as hulle slaapkamer gedien het as 'n reuse-vertrek. Die kamer was 'n heerlik lugtige en ligte vertrek. Sy het die kamer ook gebruik om gedroogde appelkose, perskes, pere en kwepers in sakke te stoor. Gedroogde boontjies, in sakke, asook uie aan toue het van die dak aan die dakbalke gehang. Harriet-hulle moes plat op die grond lê op 'n kombers en 'n laken, want hulle matras het op die lang seereis na Suid-Afrika verlore geraak (Rabone 1966:102).

Harriet het geleer om die konsertina, die fluit en huisorrel te bespeel. Gedurende hulle verblyf in die *Residensie* het hulle gereeld saans musiek gemaak. Haar broer Alfred en sy vennoot Harry Bolus het gereeld kom meedoen aan die musiekaande in die *Residensie* (Rabone 1966:106). Individuele musiekonderrig is begin deur John Lewis Viner wat in 1859 in die dorp aangekom het. Hy het klavier, orrel en sang gedoseer. Viner was ook die eienaar van die eerste musiekwinkel op die dorp. Baie aandag is daaraan gegee om volwassenes in koorsang op te lei. Toe die *Letterkundige Genootskap* in 1862 gestig is, het Harry Bolus en Joseph Atkinson georganiseerde klasse aangebied om die stemgehalte van die mense te verbeter (Henning 1975:201). Hierdie musiekaktiwiteite het waarskynlik tot Harriet se liefde vir musiek bygedra.

Sy beskryf ook 'n aand uit na die plaaslike teater op die dorp. Sy vertel dat sy nie geweet het wat vir haar die snaaksste was, die toneelstuk, of die verbaasde gesigsuitdrukkinge van die toeskouers nie. Sy verwys onder andere na die toneelstuk *Box and Cox* waarna hulle gaan kyk het (Rabone 1966:111). Drama het gedurende dié tyd baie aftrek gekry. Leerlinge van ene me. Du Toit het *Aspoestertjie* in Frans opgevoer en dit het groot byval onder die plaaslike inwoners gevind. Daar het noue kulturele bande tussen Graaff-Reinet en Port Elizabeth bestaan. Die Graaff-Reinet *Amateur Teater* het min of meer dieselfde stukke opgevoer as hulle eweknie in Port Elizabeth. *Robinson Crusoe* was geskoei op die produksie in Port Elizabeth (Henning 1975:202,206).

Sy het baie simpatie met haar vriendin Agnes wat so graag na ander lande wou reis gehad. Sy beklemtoon hoe gelukkig en tevrede sy op Graaff-Reinet gewoon het, beskryf die eersteklas klimaat en die groot verskeidenheid natuurtonele in en om die dorp. Sy kon haar verkyk aan die pragtige berge. Sy het heerlik in die half-ontwikkelde deel van die wêreld soos sy dit gestel het, gewoon. Volgens Harriet het die mense van Graaff-Reinet baie gereis gedurende daardie tyd, veral as 'n mens in ag neem dat die ossewa hulle enigste vervoermiddel was. Sy het dit ook vreeslik geniet om na die mense se vertellings oor hulle avonture tydens dié reise te luister (Rabone 1966:98).

Harriet is oorlede aan die Russiese griep op 29 April 1890 en is in die Donkinstraat begraaftplaas begrawe (Rabone 1966:157).

4.3 Liesching en Rubidge families

William Thomas Brown het die *Residensie* op 3 Junie 1854 aan Frederick Arend Gysbert Liesching verkoop (Whitlock 1997:onderhoud; Departement Gemeenskapsbou notule:1971). Die oordrag is egter eers op 5 Augustus 1856 in die aktekantoor geregistreer (Aktekantoor:Folio 1609).

Frederick Arend Gysbert is in die omgangstaal as FAG aangespreek. FAG se vader was dr. Friedrich Ludwig Liesching (1751-1841) en sy moeder was Luise von Seubert. Hulle het in 1787 na Suid-Afrika gekom. Dr. Friedrich Ludwig was 'n mediese dokter in die Wurtemberg

regiment en is amptshalwe na die Kaap gestuur. Die Kaap was nog onder die beheer van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie. Die Wurtemberg regiment het in 1795 ontbind. Liesching het nie werk in Duitsland gehad nie, en het besluit om in Suid-Afrika aan te bly (Mcmagh 1968:33).

FAG se een broer Charl het in 1825, onder sy vader se leiding, die eerste Suid-Afrikaans gekwalifiseerde mediese dokter geword. FAG self was 'n handelaar van beroep en hy was met Johanna Elizabeth Becker getroud. Sy skoonpa, Franciskus Josephus Becker was 'n wewenaar wat later met FAG se suster Maria Wilhelmina getrou het en dus so ook sy swaer geword het. Franciskus Josephus Becker het in 1816 'n plaas in die Tygerberg distrik gekoop waarna FAG die plaas in 1832 by sy skoonpa koop. Hy het tien kinders gehad, wat almal in Kaapstad gebore is. Hy het in 1835 bankrot gespeel. 'n Goeie vriend van hom, Gottfried Watermeyer van Graaff-Reinet, het hom oorreed om die Kaap te verlaat en vir hom 'n plaas in die Graaff-Reinet distrik te koop. Hy koop die plaas Letskraal wat aan die voortrekkerheld Andries Pretorius behoort het. Hy het dus alles wat hulle besit het, op 'n wa gelaai en die lang pad Graaff-Reinet toe aangepak (Mcmagh 1968:47). FAG het die plase Letskraal, Hoeksfontein en Paardefontein in die Graaff-Reinet distrik, asook Pastoriestraat no 1 (*Residensie*), besit (Mev. N. Kingwill 1997:onderhoud).

Die Lieschings was nie die enigste nuwe boere wat na die distrik verhuis het nie. Die Groot Trek het baie boere op die trekpad geplaas en die baie plase wat in die mark was, het nuwe intrekkers gelok. Baie was Britse setlaars van 1820 wat nie meer op die Oosgrens kon uithou nie (Mcmagh 1968:48).

FAG Liesching sterf in 1855 en sy plase word verkoop. Die eiendom in die dorp, die *Residensie*, word op sy vrou Johanna Elizabeth se naam oorgedra. Die transportakte word weer op 26 Januarie 1857 soos volg oorgedra: Die groot erf word onderverdeel en Charles Hudson Grisbrook koop die kaal erf en Charles Rubidge koop die huis. Charles Rubidge was met Frederica Louisa Wilhelmina Liesching, 'n dogter van FAG en Johanna Elizabeth, getroud (Mcmagh 1968:48).

Charles Rubidge is op 27 Oktober 1818, op die dorpie Gletwyn in Wallis gebore. Sy vader was Robert Henry Rubidge en sy moeder Hannah Payne (née Jones). Charles het saam met sy ouers op 10 April 1821 na die Kaap gekom waar hulle 'n kort rukkie gebly het voordat hulle in die Albaniedistrik naby Grahamstad gaan woon het. Dit is belangrik om te weet dat hulle nie bekend wou staan as Britse Setlaars nie, aangesien hulle op eie onkoste na Suid-Afrika gekom het en nie hulp van die Staat ontvang het nie. Hulle het hulle plaas Gletwyn, na hulle geboortedorp in Wallis, genoem (Rubidge g.d.:19).

Charles Rubidge het saam met George Southey en ene Powell vanaf die Oosgrens na Graaff-Reinet verhuis (McMogh 1968:48). Charles is op 18 Junie 1840 met Frederica Louisa Wilhelmina Liesching getroud. Hulle het hulle troudag met Christina Liesching, 'n suster van Frederica Louisa Wilhelmina, en Henry Southey gedeel. Die huwelik is op die plaas Letskraal deur ds. Andrew Murray bevestig. Dit was volgens oorlewering 'n baie vrolike gebeurtenis (McMogh 1968:50).

Charles en Louisa het op drie plase, Patrysfontein, Grootnek en Platrug geboer. Platrug het baie min lopende water gehad. Charles en Louisa het hulle na hulle troue op Patrysfontein gevestig. Dié plaas was egter baie ver van die dorp geleë en dit was baie moeilik om die ver afstand van twee en veertig myl (+71km) na die mark gereeld af te lê. Charles het 'n skeerhok en 'n klein woning op Platrug opgerig. Hy was van die heel eerste verskaffers van wol en bokhaar en het ook die heel eerste angorabokke na Suid-Afrika ingevoer. Hy het toe besluit om na Platrug te trek en het die plaas ontwikkel. Hy het geboer vir water en lemoenboorde aangelê. Die plaas wat vandag as Wellwood bekend staan, het 'n baie vooruitstrewende wol-, sybok en lemoenproduserende plaas geword (McMogh 1968:49). Richard Stephen Rubidge, agterkleinseun van Charles, en sy seun Robert Henry Rubidge boer tans (1998) saam op die plaas (Rubidge g.d.:90).

Wellwood is ook baie bekend vir 'n museum wat fossiele huisves. Dr. Sidney Rubidge, 'n kleinseun van Charles Rubidge, het die fossiele ontdek en geïdentifiseer (McMogh 1968:49).

Charles Rubidge het die *Residensie* as dorpshuis gebruik, waar hy op 30 Mei 1889 oorlede is. Hy is op Wellwood in die familiebegraafplaas begrawe. Charles se weduwee het dorp toe getrek en het tot met haar dood in 1913 in die *Residensie* gewoon (Rubidge g.d.:19).

Dr. John Liesching Rubidge, seun van Charles en Louisa Rubidge, het die huis na sy moeder se dood gekoop. Die transaksie is op 14 Januarie 1914 op die Aktekantoor se rekords afgehandel. Dr. John Rubidge was die sestiende kind van Charles en Louisa Rubidge. Die volledige gegewens van die sewentien kinders (sien figuur 12) is soos volg:

1. Elizabeth Hannah Rubidge, gebore 14 Junie 1841, oorlede 1860. Sy was getroud met Alex Inns (Rubidge g.d.:46).
2. Christina Roberta Rubidge, gebore 6 Desember 1842, gedoop deur ds. Andrew Murray op 31 Januarie 1843, getroud met George Jacob Watermeyer en oorlede 12 April 1917 (Rubidge g.d.:46).
3. Alfreda Louisa, gebore 15 April 1844 op die plaas Letskraal, gedoop 10 Desember 1845 deur ds. WM Long en oorlede 9 Julie 1859 (Rubidge g.d.:46).
4. Charles Liesching Rubidge, gebore 12 Oktober 1845 en oorlede 20 Oktober van dieselfde jaar aan ontsteking van die naeltjie (Rubidge g.d.:46).
5. Walter Rubidge, gebore 7 November 1847 op die plaas Glenharry, Graaff-Reinet, getroud met Helen Jessie Probart in 1872 en oorlede 15 Julie 1924 (Rubidge g.d.:47).
6. Edith Liesching Rubidge, gebore 28 Maart 1848 en in die *Residensie* oorlede 23 Februarie 1912 (Rubidge g.d.:48).
7. Arthur Liesching Rubidge, gebore 9 Desember 1850, oorlede 29 Junie 1859 (Rubidge g.d.:48).
8. Henry Frederick Rubidge, gebore 1 Junie 1852, getroud 10 Junie 1879 met Ruth Steabler en oorlede 7 Februarie 1923 (Rubidge g.d.:48).
9. Richard Payne Jones Rubidge, gebore 28 September 1853, getroud 17 Augustus 1882 met Sophy Josephine Southey. Richard het op Wellwood geboer tot met sy dood op 30 September 1927. Sy seun Sidney het die boerdery oorgeneem (Rubidge g.d.:49).
10. Menona Rubidge, baie jonk oorlede (Rubidge g.d.:53).
11. Caroline Liesching Rubidge, gebore 7 Junie 1857, getroud 12 Junie 1888 met George Edwin Marriot. Haar sterfdatum is onbekend (Rubidge g.d.:53).

12. Clara Liesching Rubidge, gebore 12 Februarie 1859 en oorlede 18 November 1947. Clara was getroud met Philippus Arnoldus Olivier Loots. Hulle het tot 1930 op die plaas Pienaarsbaken geboer. Hulle het geen eie kinders gehad nie. Hulle het wel vir Gletwyn Charles Smyth Rubidge, seun van Albert Rubidge, Clara se broer aangeneem. Kort na die geboorte van Gletwyn het sy biologiese moeder Idoni Rubidge siek geword. Daar is gevrees vir haar lewe en sy en haar eggenoot, Albert Rubidge, het die seuntjie aan Albert se kinderlose suster toevertrou. Daar was geen formele aannemingsdokumente nie; dit was slegs 'n mondelinge ooreenkoms tussen die ouerpare. Die belang van die baba is eerste gestel. Gletwyn het Pienaarsbaken by die Lootsegpaar geërf (Rubidge g.d.:56).
13. Frederick Liesching Rubidge, gebore 28 Junie 1860. Hy het op Patrysfontein Graaff-Reinet geboer, was getroud met Lilian Browne en is oorlede 20 Desember 1931 (Rubidge g.d.:56).
14. Albert Rubidge, gebore 7 Februarie 1862. Albert het polio opgedoen en sy een been was korter as die ander. Hy was 'n landmeter en het sy graad by die *University of Cape of Good Hope* behaal. Hy het egter die grootste deel van sy lewe geboer en was getroud met Idoni Helena Smyth. Die egpaar het afgetree in Graaff-Reinet. Albert is op 3 Julie 1949 oorlede en Idoni op 3 Desember 1957. Albei is op die plaas Pienaarsbaken begrawe waar hulle seun Gletwyn Charles Smyth Rubidge geboer het (Mev. N. Kingwill 1997:onderhoud; Rubidge g.d.:65).
15. Charlotte Rubidge, baie jonk oorlede (Rubidge g.d.:65).
16. John Liesching Rubidge, gebore 28 April 1867 en oorlede 10 Januarie 1948 (Rubidge g.d.:65). Hy het die *Residensie* vanaf 14 Januarie 1914 tot 29 Julie 1916 besit Atekantoor:Folio 1609). Hy was 'n bekwame mediese dokter en veral bekend vir sy akkurate diagnosering van siektes of kwale. Hy was egter glad nie sag en sorgsaam in sy behandeling van sy pasiënte nie. John het sy opleiding in Kaapstad ontvang en later by Edinburgh Universiteit verder studeer. Dr. John, soos hy algemeen bekend gestaan het, het in Oos-Londen, Willowmore en Graaff-Reinet gepraktiseer (Mev. N. Kingwill 1997:onderhoud).

In 1901, tydens die Anglo-Boereoorlog, het John saam met 'n mede mediese praktisyn van Graaff-Reinet, dr. HC Hudson, as dorpswag-offisier (town guard) opgetree. Dit was

hulle taak om die dorp op te pas, terwyl die Britse troepe hulle aandag op die distrik kon toespits. Gedurende die Anglo-Boereoorlog het besigheidsmoontlikhede in die dorp toegeneem. Baie boere het om veiligheidsredes dorp toe getrek. Die groot militêre teenwoordigheid in die dorp het ook die ekonomie laat groei. Twee winkels wat sterk drank verkoop het, het baie meer besigheid as gewoonlik gedoen (Minnaar 1987:65).

Dokter John Rubidge is op 24 Mei 1893 met Antoinette Elizabeth Watermeyer, dogter van Ewald en Antoinette Watermeyer, getroud en hulle het twee kinders gehad. Antoinette is oorlede op 1 April 1937. Antoinette senior, was John se moeder se suster, dus was John en sy vrou niggie en neef. Hulle seun Charles Wellwood Rubidge en dogter Louis Antoinette Rubidge was albei mediese dokters. Dr. John Rubidge se spreekkamer was by sy huis op die hoek van Cradock- en Parkstraat, Graaff-Reinet. Dr. John het hom die gramskap van die hele familie op die hals gehaal toe hy die *Residensie* aan die Regering verkoop het en so die huis uit die Rubidge-familie laat gaan het (Rubidge g.d.:65).

17. Edwin Rubidge, laaste kind van Charles en Louisa Rubidge, is jonk dood (Rubidge g.d.:65).

Figuur 12 Charles Rubidge met sy vrou Louisa en hul kinders

Staande van links Clara, Walter, Henry, Christina, Fred

Sittende van links dr. John, Richard, Louisa, Caroline, Charles, Bertie, Edith

(Kingwill, Graaff-Reinet)

4.4 Landdroste

Dié amp het tot 1820 as landdros bekend gestaan waarna dit na magistraat verander het. Dit het egter weer rondom 1955 na landdros verander. Die landdros was die mees senior staatsampenaar op elke dorp en die verteenwoordiger van die Regering. Hy het veral in die verlede groot aansien in die gemeenskap geniet. Landdroste het met hulle aankoms op 'n dorp onmiddellik erelede van al die klubs op die dorp geword. Hulle was gesiene mense en dit het die status van die gewone inwoners van die dorp verhoog as die landdroste onder hulle huisvriende kon tel. Gedurende die jagseisoen het die landdroste soveel uitnodigings vir jagtogte ontvang, dat hulle hulle tyd mooi moes indeel om nie die pligte van die landdrosamp te verwaarloos nie. Die landdros is gewoonlik as lid, en baie keer as voorsitter, verkies op onder andere die skoolraad, afdelingsraad of hospitaalraad. Die landdros en sy kantoor het transaksies in verband met hereregte, boedelbelasting, inkomstebelasting en ander staatsinkomstetransaksies ontvang, beheer en kwitansies uitgereik. Sy hoofplig was egter om alle siviele en kriminele sake te verhoor (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud).

Die eerste landdros het na 29 Julie 1916, met die oordrag van die eiendom vanaf dr. John Rubidge na die Regering van die Unie van Suid-Afrika, die huis betrek. 'n Totaal van 18 landdroste het tot met die oordrag van die gebou na die Raad van Kuratore (Graaff-Reinet Museum) op 30 Maart 1979 daar gewoon. Die gegewens van die landdroste is soos volg:

1. David Cawood Giddy was vanaf 18 Maart 1915 tot 31 Oktober 1916 landdros in Graaff-Reinet, waarna hy na Aliwal-Noord verplaas is (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:23; Els 1953:144). Dit was in sy tyd as landdros wat die eiendom deur die Regering aangekoop is.
2. Edward Charles Albert Welsh: 4 November 1916 tot 30 April 1920: Verplaas na Queenstown (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:23; Els 1953:144).
3. Colin John Coreer: 1 Mei 1920 tot 31 Desember 1924: Verplaas na Kroonstad (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:23; Els 1953:144).
4. Lt. Col. John Stephen Ramos de Castilla: 1 Januarie 1925 tot Desember 1926: Afgetree (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:23; Els 1953:144). Hy het deel gehad aan die stigting van die Graaff-Reinet Reklamevereniging (Mnr. T. Whitlock 1998:onderhoud).

5. Frederick Charles William Coller: 1 Januarie 1927 tot 31 Oktober 1929: Verplaas na Germiston (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:23; Els 1953:144).
6. Geoffrey William Evans: 1 November 1929 tot 31 Julie 1933: Verplaas na Vereeniging (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:23).
7. Claude H. Honey: 1 Augustus 1933 tot 31 Januarie 1937: Verplaas na Nylstroom (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:23; Els 1953:144). Hy was gedurende 1936 nou betrokke by die 150-jarige feesvierings van Graaff-Reinet en het onder meer op die feeskomitee en die dans-subkomitee gedien. Die danskomitee het onder andere 'n *Groot Jaarfees-dans* vir 24 Julie 1936 en 'n *Grootse Jeugdige fantasie-kostuum Dans* vir 25 Julie 1936 gereël (Feesbrochure 1936:8,9).
8. Cornelius Servaas Eckard: 1 Februarie 1937 tot Augustus 1938: Afgetree (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:23; Els 1953:144).
9. Lionel Sydney Knox-Davies: 1 September 1938 tot 9 Oktober 1941: Afgetree (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:23; Els 1953:144).
10. John Romanie Addison Leibbrandt: 1 November 1941 tot 31 Oktober 1945: Verplaas na Upington (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:24; Els 1953:144).
11. David Enraght Moony: 1 November 1945 tot 31 Mei 1947: Verplaas na Gobabis (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:24; Els 1953:144).
12. Harold Stephen du Toit: 2 Julie 1947 tot 1 Augustus 1953: Verplaas na Vereeniging (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:24; Els 1953:144). Volgens mnr. Gerrie Smit wat in daardie tyd prokureur op Graaff-Reinet was, het mnr. Du Toit, wat Engelssprekend was, graag die gesellighede van die Engels-georiënteerde klub bygewoon. Hy was ook 'n baie ywerige gholfspeler. Hy was 'n groot, statige man met 'n innemende en geduldige geaardheid. Sy broer, HAJ Du Toit, was destyds 'n lid van die Volksraad vir Rondebosch/Wynberg. Harold du Toit was al op 'n gevorderde ouderdom toe hy verplaas is en het baie daarna uitgesien om op die beroemde Makouvleigolfbaan naby Vereeniging te gaan speel. Harold se vrou was baie sieklik en het min in die gemeenskap gefigureer (Mnr. G. Smit 1997: onderhoud).
13. Andries Brink: 1 Augustus 1953 tot 31 Januarie 1959: Verplaas na Worcester (Aanstellingsregister Landdroskantoer g.d.:24). Andries Brink was Afrikaanssprekend en was reeds op gevorderde leeftyd toe hy landdros op Graaff-Reinet geword het. Hy was goeie en lekker geselskap en het 'n grap baie geniet. Mnr. Gerrie Smit onthou hy

kon hom maklik oorgehaal het tot 'n ander siening. Sy vrou was baie modieus, elegant en het graag onthaal. Die Brinks was gesogte gaste by die inwoners van Graaff-Reinet. Mev. Brink was die suster van adv. CR Swart se eggenote (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud). Adv. C R Swart was die eerste Staatspresident van die Republiek van Suid-Afrika (Van Jaarsveld 1976:321). Brink meld in sy 1958-jaarverslag dat Graaff-Reinet in dié jaar 'n geskatte 27 552 inwoners gehad het en dat 1398 kriminele sake aangehoor is. Hy was nie tevrede met die behuising situasie in Graaff-Reinet nie. Die dorp het beskik oor 160 munisipale huise en 956 privaat huise, wat 'n tekort van 800 huise meegebring het (*Graaff-Reinet Advertiser* 12/1/1959:1). Die Burgemeester van Graaff-Reinet in dié tyd, mnr. RC Knott-Craig, het tydens die Brinks se afskeidsdinee in Januarie 1959 gemeld dat Brink lid was van die Afdelingsraad en dat hy voorsitter was van die Huurbeheerraad. Sy vrou het onder andere aan die Vroue Landbouvereniging (VLV), Sustersvereniging en Damesklub behoort. Brink het tydens dié geleentheid sy kommer uitgespreek oor die dorp se watersituasie en 'n beroep gedoen op die boere om water oordeelkundig te gebruik (*Graaff-Reinet Advertiser* 22/1/1959:1).

14. Johannes Tielman Malherbe: 2 Februarie 1959 tot 30 September 1962: Verplaas na Bloemfontein (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:24). Hy was Afrikaanssprekend en is vanaf Kaapstad, waar hy in die kriminele hof gewerk het, na Graaff-Reinet verplaas. Malherbe was volgens mnr. Gerrie Smit 'n baie intelligente man. Hy het ook die klub op die dorp gereeld ondersteun (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud). Die *Graaff-Reinet Advertiser* van 2 Februarie 1959 meld dat Johannes Malherbe op dié dag Pastoriestraat 1 betrek het en dat sy negentienjarige seun aan 'n universiteit gaan studeer (*Graaff-Reinet Advertiser* 2/2/1959:1).
15. Hendrik Jacobus Greyvenstein: 1 Oktober 1962 tot 11 Augustus 1966: Hy is op dié datum, op die ouderdom van 48 jaar, in die Groote Schuur Hospitaal in Kaapstad oorlede. Assistent landdros Greyling het in sy plek waargeneem tot met die volgende aanstelling op 3 Oktober 1966 (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:24). Greyvenstein was vroeër op Graaff-Reinet as arbeidsinspekteur, maar is later na die Departement van Justisie oorgeplaas. Hy was 'n baie gewilde persoon en was baie sosiaal, waardig en het graag gesels (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud). Greyvenstein is gebore op 17 Mei 1917 en het sy BA-regte graad, asook Hoër Wet wat gelykstaande aan LLB was, voltooi. Hy het aan die gholfklub behoort en het graag tennis gespeel. Hy

was erelid van die Rotariërs, ondervoorsitter van die Afdelingsraad en lid van die Nuwe Kerk se kerkraad. Sy vrou, Yvonne, was Presidente van die vroueafdeling van die Landbouskou op Graaff-Reinet, asook President van die VLV. Die egpaar het drie seuns en een dogter gehad. Na Hendrik se dood is sy vrou met mnr. Japie Marais getroud. Sy woon nou (1998) in Port Elizabeth (Mev. Y. Marais 1997:onderhoud).

16. Theunis Christoffel du Toit: 3 Oktober 1966 tot 30 Junie 1971: Verplaas na Bloemfontein (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:24). Du Toit se vriende het hom TC genoem. Hy het ondanks 'n gebrek aan sy regterhand alles in die hof en op kantoor teen 'n vinnige spoed getik. Hy was goeie en aangename geselskap. TC se vrou het in mnr. Gerrie Smit se prokureurskantoor gewerk. Sy was 'n baie bekwame werker en het met die geldinvorderings gehelp (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud). In Oktober 1967 was daar reeds ongelukkigheid oor die *Residensie* en het die Afdelingsraad versoek dat 'n nuwe woning vir die landdros gebou moet word. Die bestaande gebou was van historiese waarde en baie besoekers aan die dorp wou dit besigtig. Dit was vir Du Toit se vrou onaanvaarbaar om mense deur die huis te neem. Die Departement van Justisie het gemeld dat daar in 1966 reeds R2190 aan verbeterings by die *Residensie* spandeer is en dat daar nie aan die versoek voldoen kan word nie, aangesien die huis wel in 'n goeie toestand is. Tydens dié Afdelingsraadvergadering is ook versoek dat die moontlikheid om die gebou in 'n museum te omskep, ondersoek word (*Graaff-Reinet Advertiser* 26/10/1967:1).
17. Hermanus van Niekerk: 1 Julie 1971 tot 31 Oktober 1974: Verplaas na Uitenhage (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:24). Mnr. van Niekerk het vanaf Burgersdorp na Graaff-Reinet gekom. Hy was 'n baie netjiese man, goeie geselskap, kon lekker lag en was gewild in die gemeenskap. Sy vrou was 'n netjiese en ywerige persoon en het ook in mnr. Gerrie Smit se prokureurskantoor gewerk. Sy is in April 1974, terwyl sy nog daar werksaam was, oorlede (Mnr. G. Smit 1997:onderhoud). Van Niekerk het op 28 Februarie 1975 met Magda Weyers getrou. Sy was 'n weduwee van Graaff-Reinet (*Graaff-Reinet Advertiser* 3/3/1975:2).
18. Johannes Theodorus Pocock Swart: 1 November 1974 tot 31 Januarie 1981: Verplaas na Welkom (Aanstellingsregister Landdroskantoor g.d.:24). Mnr Swart was kort en donker van gelaatskleur en almal het hom "Blackie" genoem. Swart was baie jonger as sy voorgangers en was baie gewild in die gemeenskap, het graag gejag en het 'n

geselskap met sy humorsin verryk. Sy vrou was klein, modieus en baie aantreklik. Martha Swart het diens gedoen by die *Reinethuis* Museum. (Mnr G. Smit 1997:onderhoud). Mnr. Swart het op verskeie rade in die dorp gedien. Hy was benewens landdros ook voorsitter van die Landboukredietraad, Afdelingsraad en Huurbeheerraad. Hy was lid van die Kollegeeraad, Hospitaalraad, Administrasieraad en Verhoudingskomitee. Mnr. Swart was ook erelid van Klub Libertas en die Graaff-Reinet Sportklub. Hy het as assessor vir die Rondgaande Hof gedien, en as kiesbeamppte tydens verkiesings opgetree. Hy was ook ouderling in NG Grootkerk. Hulle seuns Rousseau en Johann was in Volksskool. Johann het vir die eerste rugbyspan van Hoër Volksskool gespeel. Rousseau was nog in Laer Volksskool toe hulle verhuis het (Mnr. T. Swart 1998:onderhoud).

Mnr. Swart het die *Residensie* as 'n lekker woonhuis beskryf. Hulle hoofslaapkamer was die groot kamer links uit die ingansportaal. Regs uit die ingansportaal was die sitkamer. Die eetkamer was reguit na agter uit die ingansportaal. Vanuit die eetkamer was daar links nog 'n slaapkamer. In die gang af op pad na die kombuis en badkamer was die seuns se kamer op linkerkant. Die plankvloere was baie mooi en hulle het slegs los matte op die vloere oopgegooi. Die agterste aangeboude kamertjie het mnr. Swart as die biltongkamer beskryf. Hy het baie gaan jag en die kamer het altyd gedurende die wintermaande vol biltong gehang. Die tuin agter die huis was baie mooi. Daar was waterleibeurte wat benut is, en gesorg het dat die wingerd mooi druiwe dra. Die egpaar woon vandag (1998) in Somerset-Wes (Mnr. T. Swart 1998:onderhoud). Swart en sy gesin het tot 15 September 1978 in die huis gewoon (Notule Museumraadvergadering 1978:1).

4.5 Museum

Die eiendom is reeds op 18 Julie 1962 as Nasionale Monument verklaar (Aktekantoor:Folio 1609), maar die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede het eers op 2 Februarie 1978 besluit om die eiendom na die Raad van Kuratore, Graaff-Reinet Museum, oor te dra. Die ooreenkoms is op 10 Mei 1979 onderteken (Huurkontrak Graaff-Reinet Museum 1979:1,4).

Die Museum het 'n aanbod van dr. Felix Vincent Lategan ontvang om sy versameling vuurwapens in die *Residensie* uit te stal. Die versameling is waardevol en dit is gepas om net kortliks die agtergrond van die skenker te skets. Felix Lategan is die oudste seun van Jan Casper Gerhardus Lategan en Elizabeth Philippina Botha en is op 12 September 1907 te Burgersdorp gebore. Hy het van kindsbeen af met gewere saamgeleef. Die belangrikste geweer uit Felix se jeug, was 'n BSA windbuks wat sy oupa, Andries Lategan, rondom 1910 in Pretoria vir hom gekoop het (Graaff-Reinet Museum 1979:lêer 5).

Die versameling en bewaring van historiese vuurwapens het vir Lategan 'n lewenstaak geword. Dit was die enigste volledige versameling historiese Botha-jaggewere in Suid-Afrika en is aan dr. Anton Rupert aangebied vir bewaring. Dr. Rupert het egter gevoel dat dié versameling tuis behoort in 'n museum wat die gees van die grensboer adem. Dr. Rupert het tien vertoonkaste laat maak wat deur Rembrandt na Graaff-Reinet vervoer is. Die gedenkversameling is vernoem na dr. Lategan se seun Jan Felix Lategan wat op twintigjarige ouderdom op 19 Januarie 1957 teen die berg naby Kleinmond verongeluk het. Dr. Lategan is ook as lewenslange ere-kurator van die Graaff-Reinet Museum benoem (Notule Museumraadvergadering 19/10/1978:1,2).

Die Jan Felix Lategan Gedenkversameling is in die historiese *Residensie* gehuisves en op 20 April 1979 onder groot belangstelling geopen (Graaff-Reinet Museum 1979:lêer 5). In die argief van die Graaff-Reinet Museum word albums met foto's en verslae, asook talle gelukwensingsbriewe bewaar.

Die Museum huisves vandag (1998), behalwe die Felix Lategan uitstalling, ook uitstallings van die Middellandse Regiment, Anglo Boere-oorlog, musiekinstrumente en handwerk uit die kontrei. Die Museum vorm deel van die Graaff-Reinet Museum kompleks wat uit vier geboue bestaan (Museumbrosjyre Graaff-Reinet 1998:1).

HOOFSTUK 5

STYLHERLEWINGSTENDENS

As gevolg van die wêreldwye welvaart en toename in argitektuur in die tweede helfte van die neëntiende eeu, het baie oorsese argitekte na Suid-Afrika gekom. Hulle het hul idees van argitektuur met hulle saamgebring en hier aangewend. Dikwels is hulle ook hier te lande deur elemente van die plaaslike argitektuur beïnvloed en het daar 'n vermenging van boustyle plaasgevind. Daar is van nuwe boumateriale bv. van staal en gietyster van na die Industriële Revolusie gebruik gemaak. Nuwe tegnieke is aangewend. Die tydperk waarin *Avondrust* gebou is (1911), was die laaste jare van die stylherlewingstendens in Suid-Afrika en die heersende boustyl van die tyd was die Eduardiaanse styl.

5.1 Agtergrond

Beïnvloeding het dwarsdeur die geskiedenis van argitektuur plaasgevind. Geen kunstyl bestaan wat nie 'n produk is van sowel oorgelewerde faktore as elemente voorgeskryf deur omstandighede van 'n gegewe tyd en plek nie (Fransen 1981:109).

Stylherlewing slaan nie net op die herlewing van historiese style soos die Griekse, Romeinse, Gotiese, Renaissance of Barok nie, maar ook op die eklektiese gebruik van stylvorme uit verskillende Westerse en nie-Westerse boustyle. Die stylherlewingstendens het oor meer as 'n eeu, voor die begin van die twintigste eeu, nooit dieselfde benadering tot historiese style gevolg nie. Argitekte van die periode 1720-1920 het nooit gestreef na algehele nabootsing nie. Hulle skeppinge is tradisioneel en modern. *Stylherlewing* is eweveel 'n terugblik na wat was, as 'n worsteling met eietydse probleme. Die stylherlewingstendens het 'n spieël geword van die vermoëns en beperkinge asook die behoeftes en aspirasies van die hele samelewing. Die stylherlewingstendens sluit 'n groot verskeidenheid neo-style en boumodes of boutrante in. Die term *stylherlewing* is meer as net die blote nabootsing of herlewing van 'n styl. Dit verwys ook na die herlewing en herbeleving van die kern van die denkklimaat waarin die bepaalde style, waaraan die vorm ontleen is, tot stand gekom het. Die kernwaardes word uit hulle oorspronklike konteks geneem, en hertoegerpas om aan kontemporêre behoeftes te

beantwoord. Die stylherlewingstendens het dus duidelik te doen met die bewuswording van die geskiedenis en van die verlede in die algemeen. Hierdie sin vir terugskouing het baie sterk aanspraak op die mens se emosies gemaak (Kuijers 1980:38).

Die hertoepassing van historiese stylvorme werk nie altyd onoorspronklikheid of die gebrek aan *iets nuuts* in die hand nie. Selfs die stylherlewingsgeboue waarvan die ontwerp grootliks op bestaande geboue gebaseer is, is nie presies dieselfde nie, en kan dus nie as replikas bestempel word nie. Die boukuns van die stylherlewingstydperk het werklik 'n spieël geword van die vermoëns en beperkinge, die behoeftes en aspirasies van die samelewing wat dit voortbring het (Kuijers 1980:34).

Die stylherlewingstendens het, ongeag waar dit ookal tot uiting gekom het, of waar dit sy swaartepunt(e) gehad het, in die algemeen drie ontwikkelingsfases gehad:

1. Relatiewe suiwere stylherlewing.
2. Die tweede fase is eklektisisme of stylvermenging.
3. Laastens kom die versoberingstadium wat nie noodwendig werke van minderwaardige estetiese en boukundige meriete opgelewer het nie (Kuijers 1980:46).

Die stylherlewingstendens in die Suid-Afrikaanse argitektuur kan in drie soortgelyke duidelike fases onderskei word:

1. 'n Strewe na *stylsuiwerheid*. Dit is 'n fase waarin die Griekse, Romeinse en Gotiese boustyle herleef het.
2. Die klem het van *stylsuiwerheid* na styleklektisisme verskuif. Hierdie benadering sluit Victoriaanse, Neo-Queen Anne en Tweede Keiserryk-boumodes in.
3. Die Stylherlewingstendens kom tot 'n einde met die Eduardïaanse Barok, die Kaaps-Hollandse Herlewingstyl en die sogenaamde Twintigste-eeuse Tradisionele argitektuur (Kuijers 1980:50).

5.2 Neo -Queen Anne en Tweede Keiserrykboustyle

Teen die einde van die neëntiende eeu het veral die Neo-Queen Anne en Tweede Keiserryk modestyle ingang gevind. Die Neo-Queen Annestyl is hoofsaaklik 'n samestelling van

Neo-Engelse en Hollandse Renaissance se boukundige fasette terwyl die Tweede Keiserrykmodestyl 'n kombinasie van Franse Renaissance en Barokelemente bevat. Kenmerke van die Neo-Queen Anne is die klem wat op die daklyne val wat soos 'n gordynboog (boë) loop. Die fasades van die geboue is asimmetries, erkers kom by die geboue voor asook friese met onder andere Jacobeaanse bandornament versier (Kuijers 1980:98).

Die Tweede Keiserryk-mode is 'n modestroming wat na sy ontstaan omstreeks 1850 in Frankryk, baie invloed uitgeoefen het en uiteindelik ook in Suid-Afrika groot opgang gemaak het. Hierdie styl is deur Nederlandse argitekte in die Zuid-Afrikaansche Republiek bekend gestel, veral deur Sytze Wierda. Wierda was hoof van die Departement van Publieke Werke in die ou Zuid-Afrikaansche Republiek. Wierda se kollegas Klaas von Rjsse en JE Vixseboxse het hom hierin ondersteun. Die Raadsaal en die Paleis van Justisie op Kerkplein, Pretoria is voorbeelde van hulle werk. Die Tweede Keiserryk-mode het uit 'n kombinasie van Franse Renaissance- en Barokelemente bestaan (Kuijers 1980:58).

5.3 Eklektisisme

Die definisie van eklektisisme kan saamgevat word as die gebruik van elemente wat uit verskillende style gekies word en tot 'n sekere samehangende geheel verwerk word. Die samevoeging van sekere eienskappe (elemente) van bestaande style word dus benut ten einde 'n nuwe eindproduk te skep.

Met eklektisisme word bedoel dat neo-style kenmerke van die oorspronklike styl bevat en dat verskeie neo-style soms in een gebou gekombineer word tot 'n sinvolle eenheid. Eklektisisme kan ook saam met nuwe materiale, nuwe tegnieke en nuwe konstruksie-metodes aangewend word.

Die Brooklyn brug (1867-1883) in New York bevat Egiptiese, Romeinse en Gotiese elemente. Die brug word soos volg deur Trachtenberg beskryf: *It exemplifies the eclecticism of materials and structure, as well as of Historical Styles* (Trachtenberg & Hyman 1986:433).

Eklektisisme was een van die mees uitstaande kenmerke van die Victoriaanse boustyl, asook van die Eduardiaanse argitektuur. Dit is nie bloot net ontlening aan en samevoeging van historiese vorme nie; dit speel ook 'n rol in kreatiewe aktiwiteite. Die Eduardiaanse argitektuur van Edwin Lutyens en Herbert Baker, om net twee bekende figure te noem, is 'n bewys van die geldigheid en moontlikhede van 'n eklektiese benadering (Kuijers 1980:43).

Twee bekende voorbeelde van eklektisisme wat genoem kan word, is Melrosehuis in Pretoria en die Ann Bryant Kunstgalerie in Oos-Londen. Hulle word kortliks hier bespreek, omdat albei noemenswaardige ooreenkomste toon met *Avondrust*.

Melrosehuis

Melrosehuis (sien figuur 13) in Jacob Maré straat, Pretoria, is in 1886 gebou. Die huis is vir die welvarende George Jesse Heys gebou. Heys het opdrag gegee aan WT Vale, 'n Londense argitek, om 'n luukse huis te ontwerp. Die huis het balkonne, verandas en baie verskillende soorte vensters. Elke vleuel van die huis is aan die buitekant versier, hetsy met rustiekwerk, konsies bokant die vensters, festoene of reliëfwerk in die pleistering. Die huis het verskillende gewels, asook torinkies en groot skoorstene as versierings. Die huis is hoofsaaklik in die Neo-Queen Annestyl, wat in daardie stadium baie gewild by Engelse argitekte was. Die veranda is van geriffelde sink met gietysterversierings. Hierdie huis is 'n goeie voorbeeld van eklektisisme (Picton-Seymour 1977:296; 1989:168).

Ann Bryant Kunstgalerie

Die huis is op die hoek van Oxford, St Marks en St Lukes strate in Oos-Londen geleë (sien figuur 14). Die huis het eers bekend gestaan as *The Gables* en is in 1905 opgerig. Arthur Savage het die huis self ontwerp en in samewerking met die bouer EDU Bowen laat oprig. Slegs twee jaar later is die eiendom gekoop deur EA Bryant. Sy weduwee Ann het na haar dood in 1946 die huis aan die stadsraad van Oos-Londen as kunstgalerie geskenk.

Die huis herinner baie aan Melrosehuis in Pretoria. Savage het baie boukatalogusse geraadpleeg en het die heel nuutste boumateriale en gewildste versierings vir sy huis bestel.

Gotiese skoorstene troon bo die hoë gewels uit. Talle skuifraamvensters is aangebring. Balkonne met balustrades as versiering word aangetref. Die huis het 'n portiek voor die voordeur. Rustiekwerk kom oral voor op die huis se mure (Picton-Seymour 1989:118).

Figuur 13 *Melrosehuis Pretoria*

(Picton-Seymour 1989:168)

Figuur 14 *Ann Bryant Huis Oos-Londen*

(Picton-Seymour 1989:118)

5.4 Eduardiaanse Barok

Die styl het hom veral gemanifesteer gedurende die eerste twintig jaar van die twintigste eeu. Die styl is vernoem na Eduard VII, wat sy moeder, koningin Victoria op die Britse troon opgevolg het. Suid-Afrika was direk na die Anglo-Boereoorlog baie arm maar later het daar 'n geleidelike ekonomiese opbloeï gevolg. Hierdie opbloeï het aan die stylherlewingstendens in die Suid-Afrikaanse argitektuur nuwe stukrag en betekenis verleen. Johannesburg het as groeipunt baie argitekte gelok. Die oplewing van die volstruisveermark het vir die oprigting van baronpaleise in Oudtshoorn gesorg. In Kaapstad en Durban het nuwe stadshuise verrys en met Uniewording in 1910 het een van die land se bekendste Eduardiaanse geboue, nl. die Uniegebou, op Meintjieskop in Pretoria tot stand gekom (Kuijers 1980:60).

Die Eduardiaanse boustyl is nie heeltemal van die Victoriaanse dekoratiewe uitbundigheid bevry nie. Baie huise het die tipies-Victoriaanse gietysterwerk, Art Nouveaustylkenmerke asook Eduardiaanse Klassisistiese kenmerke in een gebou getoon. 'n Paar belangrike kenmerke van die Eduardiaanse styl is:

1. Dubbelverdiepinggeboue
2. Erkers
3. Halfmaanbalkonne
4. Balustrades by die balkonne
5. Figuursaagwerk op die houtwerk
6. Gietysterversierings
7. Die geheelindruk is groot en groots

5.5 Die Kaaps-Hollandse Herlewingstyl

Die ontstaan en bestaan van die Kaaps-Hollandse herlewingstyl in die vroeg-twintigste eeu kan op grond van die algemene tendens om historiese style te laat herleef, verklaar word. Die Kaaps-Hollandse styl moes net een of ander tyd deel uitmaak van die wye spektrum van herlewingstyle (Kuijers 1980:65).

Met die herlewing van die Kaaps-Hollandse boustyl gedurende die eerste helfte van die twintigste eeu is 'n plaaslike kleur aan die laaste van die Europese herlewingstyle, naamlik die Eduardiaanse Barok, verleen. Hierdie herlewing het as 'n *renaissance* begin deur die belangstelling in en die herinterpretasie van die agtiende-eeuse Kaaps-Hollandse boukuns. Twee persone wat elk op hulle eie manier die herlewing aangewakker het, was Cecil John Rhodes en Herbert Baker (Kuijers 1980:63).

Dit was in opdrag van Rhodes dat Baker etlike Kaaps-Hollandse huise gerestoureer het. *Groote Schuur* is in 1897 herbou en het die eerste moderne huis in die Kaaps-Hollandse boustyl (idioom) geword. Rhodes het die Kaaps-Hollandse styl as 'n geskikte uitdrukkingsvorm om sy program van *politieke argitektuur* te verwoord, gesien. Baker het weer die moontlikheid gesien om die Kaaps-Hollandse boustyl as 'n eg Suid-Afrikaanse boustyl te ontwikkel. Baker wou graag 'n gees van algehele herwaardering van die ou Kaapse woonhuise voorstaan. Daar moes na die gees en essensie van die styl deurgedring word. Baker was ook 'n voorstander van die sensitiewe hantering van boumateriale. Die gebou moes in harmonie staan met die omgewing wat betref die geografiese sowel as klimaatstoestande (Kuijers 1980:64; Keath 1987:23).

Die Kaaps-Hollandse herlewing was 'n weerspieëling van vroeg twintigste-eeuse behoeftes en aspirasies. Na die nederlaag en verwoesting van die Tweede Vryheidsoorlog, is daar gesoek na iets konkreets om die Afrikaner weer op te bou. Die Afrikaner het weer nasietrots en die herstel van geloof in hulle eie krag en potensiaal gevind in die herlewing van die Kaaps-Hollandse boustyl. Die styl het vir die Afrikaner die bewys van sy trotse verlede verteenwoordig. Die eerste Afrikaanssprekende argitek, Wynand Henrik Louw (1883-1967) was 'n groot voorstander van die Kaaps-Hollandse styl. Gerard Moerdijk het ook met geesdrif die ontwikkeling van 'n *inheemse* boustyl gepropageer (Kuijers 1980:66).

5.6 Arts and Crafts beweging

William Morris was die leier van dié beweging. Morris het vir 'n hele aantal jare by "The Red House", Bexley Heath, in Kent, Engeland, gewoon en gewerk. Dié huis is 'n gewelhuis en is in 1860 gebou. Morris het 'n werkswinkel vir argitekte geskep waar *Arts en Crafts* opleiding

gegee is. Dié beweging was gekant teen die massa-vervaardigde produkte van die Victoriaanse tyd. Die *Arts and Crafts* beweging het dus ontstaan as 'n protesaksie teen die massaproduksie elemente in die Victoriaanse boustyl. Die beweging het, soos sy naam aandui, gepoog om terug te beweeg na die gebruik van die *Arts and Crafts* van vroeër. Die Industriële Revolusie het 'n groot rol in die massaproduksie gespeel (Picton-Seymour 1989:107; Kuijers 1980:60). Die menslike element moes weer belangrik word, in teenstelling met die massa masjienvervaardigde produkte. Die *Arts and Crafts* beweging was sterk ten gunste van naturalisme en realisme. Hulle het saamgewerk met die Pre-Raphaeliete wat ook geprotesteer het teen die vloedgolf van Victoriaanse invloede. Morris se werkswinkel het produkte vervaardig wat van uitstekende vakmanskap en gehalte gespreek het (Watkin 1979:174; Kuijers 1980:60). Die beweging het gestalte gevind in al die verskillende kunsvorme vanaf skilderye, meubels asook argitektuur. Herbert Baker is as jong man sterk beïnvloed deur die *Arts and Crafts* beweging. Morris se opvatting was egter toegespits op die ideaal van die Middeleeuse gildesisteem: *Real art must be made by the people and for the people, as a happiness for the makers and the user*. Inherent aan hierdie ideaal is die ontvlugtingsidee (escapism) wat die hele Romantiek en eklektisisme ten grondslag lê. Baker het sy mening en kennis oor die beweging ook in Suid-Afrika tot uiting laat kom (Kuijers 1980:61).

5.7 Argitekte

'n Toenemende getal buitelandse opgeleide argitekte het krag verleen aan die uitlewing van die stylherlewingstendens in die Suid-Afrikaanse argitektuur. Daar is voorsien in die fisiese behoefte aan geboue, sowel as tegniese boukennis, ondervinding en insig. Kearney haal soos volg aan uit die *Natal Mercury* van 9 Februarie 1905: *The demand for architecture attracts the architect, and slowly, perhaps, but surely, the low-roofed, flat-looking unattractive colonial town begins to do a new garb. The rule of thumb architect or, more correctly, constructor, returns to his legitimate business, and his place is taken by the trained architect, who aims at combining scientific skill with artistic capabilities* (1973:73).

Teen die einde van die neëntiende eeu is daar met formele akademiese opleiding vir argitekte in Suid-Afrika begin. Dit was die begin van argitektuur as 'n professie. Daar het 'n stel gedragskodes ontstaan wat deur argitekte nagekom moes word. In die neëntigerjare van die

neëntiende eeu vind die stigting van die eerste beroepsvereniging vir argitekte aan die Kaap plaas. Aan die begin van die twintigste eeu toe die *sinkplaatstyl* in Suid-Afrika sy finale beslag gekry het, het daar onder die jongere Europese argitekte 'n roering gekom wat tot 'n hernuwing van die Europese boukuns gelei het (Kearney 1973:73; Biermann 1955:95).

Daar is veral drie redes waarom plaaslike standaarde in ooreenstemming met dié van Europa gebring is:

1. Kaapstad is baie strategies geleë aan een van die besigste handelsroetes ter wêreld. Kaapstad is baie dikwels, meer as die ander koloniale hawe-dorpe, deur goewerneys, kommissarisse, argitekte, militêre ingenieurs, landmeters en beeldende kunstenaars besoek.
2. Die bydrae van die militêre ingenieurs was van groot belang. Baie offisiere in regimente het bouondervinding of selfs akademiese opleiding gehad.
3. Die geredelike beskikbaarheid van argitektuurpatroonboeke was 'n groot aanwys. Dit was ryklik geïllustreerde publikasies, en het die aksent geplaas op die belangrikheid van styl (Kuijers g.d.:49).

Met die ontdekking van diamante en goud is baie argitekte na Suid-Afrika gelok. Die nuutgevonde rykdom het vir hulle baie aantreklik gelyk. Party argitekte het na Suid-Afrika gekom as gevolg van gesondheids- of persoonlike redes. Die rol wat hierdie argitekte gespeel het, het aanleiding gegee tot die vestiging van 'n volwaardige argiteksprofessie in Suid-Afrika. Te danke aan hulle aanvoorwerk is argitektuurskole aan die Universiteit van Kaapstad en Witwatersrand ingestel (Kuijers 1980:82).

Baie van die argitekte wat van Engeland hierheen gekom het, was socci (fellows) of associati (associates) van die hoog aangeskrewe Royal Institute of British Architects. Hulle het werk van 'n hoë standaard gelewer. Hulle was byna sonder uitsondering geskool in die gewilde stylherlewingstradisie. Hierdie feit het daartoe bygedra dat Suid-Afrika 'n neerslaggebied van heersende Europese boubenaderings geword het (Kuijers 1980:83).

Carl Otto Hager (1813-1898)

Hager is op 16 Oktober 1813 in Dresden, Duitsland, gebore. Hy het argitektuur aan die *Royal Academy of Dresden* bestudeer. Hy het in 1838 na Kaapstad gekom (Picton-Seymour 1989:61; Kuijers 1980:119).

In 1858 was Hager verantwoordelik vir die veranderings en aanbouings aan die Moederkerk, Stellenbosch (Fransen 1981:115; Kuijers 1980:120). Dit was 'n keerpunt in sy loopbaan. Met hierdie werk het Hager onder die aandag van die Sinode van die N.G. Kerk gekom. Hierna het hy baie kerke in die Neo-Gotiese styl ontwerp (*Wêreldspektrum* 20 1982:174).

Die klipkerk in Oudtshoorn, wat met plaaslike klip gebou is, word beskou as sy mooiste werk (Fransen 1981:115).

Charles Freeman (1832-1911)

Dié pionier-argitek het 'n groot praktyk in Kaapstad gehad teen die einde van die neëntiende eeu. Hy het nooit formele opleiding gehad nie. Hy was 'n leerklere (article clerk) by 'n argitek-kontrakteur. Hy is in Engeland gebore en het in 1860 in Natal gearriveer. Hy het vir die Regering gewerk en hom in Pietermaritzburg gevestig (Kearney 1973:22; Picton-Seymour 1989:92).

Charles Freeman was 'n eklektikus by uitnemendheid. Sy geboue het 'n uiteenlopende aard gehad en bewys dat hy nie net goed geskool was in historiese bou- en stylvorms nie, maar ook dat hy baie gefassineer was deur die industriële gietyster as kontemporêre boumateriaal. Dit het vir die argitek grenslose geleenthede gebied. Baie van sy gerealiseerde ontwerpe spreek van die kreatief-eklektiese manier waarop hy gietysterwerk gekombineer het in Neo-Renaissance en Neo-Gotiese vorme (Kuijers 1980:121).

Freeman het in 1876 privaat begin praktiseer. Hy en sy twee seuns, John en Charles, het 'n besigheid gehad wat veral gietyster-komponente ingevoer het vanaf Walter Macfarlane se smeltery. Dit het 'n verrykende invloed op hulle vertolking van boukuns gehad.

(Picton-Seymour 1989:92). Sy beste werk is waarskynlik die NG Kerk in Graaff-Reinet, wat 'n goeie voorbeeld van eklektisisme is (Fransen 1981:143; Picton-Seymour 1989:92).

Philip Maurice Dudgeon

Dudgeon was slegs vir tien jaar in Suid-Afrika, maar hy was een van die beste Victoriaanse argitekte wat hier gewerk het. Die ou stadsaal in Durban was een van sy meesterstukke (Watkin 1979:49). ASJ Hattingh, in haar boek *Kunswaardering*, beskou Dudgeon as 'n baie sensitiewe argitek. Die klassieke Georgiëanse argitektuur het 'n groot invloed op Dudgeon gehad (1985:84-85).

Charles Bullock

Boere en handelaars het hulle rykdom vertoon deur luukse wonings, pragtige dorpshuise en indrukwekkende openbare geboue op te rig. Oudtshoorn het pragvoorbeelde van bogenoemde. 'n Argitek wat baie vinnig vir hom naam gemaak het, was Charles Bullock. Hy is in 1870 in Hassock, Engeland, gebore en het op die ouderdom van twintig jaar na Suid-Afrika gekom. Hy het by die Departement van Openbare Werke in Kaapstad gewerk, voordat hy na Oudtshoorn verplaas is. Hy het groter geleenthede in die privaatsektor gesien en in 1903 het hy sy eie besigheid as argitek en bouondernemer op Oudtshoorn begin. Dubbelverdieping volstruispaleise is in Oudtshoorn opgerig (Cremer 1995:52-54). Die gewilde geel-bruin sandsteenklippe is baie effektief as boumateriaal gebruik. Die gebruik van eklektisisme het hoogty gevier. Gietysterterverandas, hoektorings, rustiekwerk en erkers is van die versierings wat gebruik is (Fransen 1981:102).

Die groot en indrukwekkende huis genaamd *Fosters Folley* wat ook bekend staan as *Rus in Urbe*, is een van Bullock se pragwerke. Hierdie reuse-dubbelverdieping woning is gedurende 1903 in die Tudorstyl vir die prokureur JA Foster gebou. Die onderste verdieping is met klip, en die boonste verdieping met gebrande bakstene gebou. Die twee verdiepings is op 'n unieke wyse deur middel van onder andere klassieke houtpaneelversierings aanmekaar gelas. Victoriaanse broekiekant versierings kom voor, asook Victoriaanse ysterversierings wat op die dak aangebring is. Eklektisisme op sy beste kom in die gebou voor (Cremer 1995:54).

Sytze Wierda (1839-1911) en die argitekte van die Departement van Openbare Werke

Paul Kruger het besluit dat daar 'n ingenieur-argitek aan die hoof van die Departement van Openbare Werke van die ZAR moet staan. In 1887 het Sytze Wierda van Nederland gekom om die posisie te beklee (Fransen 1981:141; Kuijers 1980:99,125; Hattingh 1985:85; Picton-Seymour 1989:168). Wierda het besluit om na die Zuid-Afrikaansche Republiek te emigreer (Kuijers 1980:125). In sy jare by die Departement is daar baie geboue opgerig en verskeie goed gekwalifiseerde argitekte asook boukundiges en vakmanne van Nederland het gekom en met hom saam gewerk (Picton-Seymour 1989:168).

Klaas van Rijse (junior) van Holland, het so Wierda se regterhand geword (Kuijers 1980:198; Hattingh 1985:85; Picton-Seymour 1989:168). Wierda, met sy grondige kennis van boutegniese aspekte het die gebruik van plaaslike boumateriaal aangemoedig (Kuijers 1980:126). Ander argitekte wat van Nederland gekom het en saam met Wierda gewerk het, was JE Vixseboxse, De Swaan, Zoff, Wijers en Wentink. Hierdie argitekte het in die tweede helfte van die neëntiende eeu nuwe idees, asook eklektiese kreatiewe idees na Suid-Afrika gebring wat 'n invloed op die argitektuur gehad het (Picton-Seymour 1989:168).

Johannes Egbertus Vixseboxse (1863 -1943)

Vixseboxse is as argitek opgelei en het in Holland gewerk. In 1888 het hy na die Zuid-Afrikaansche Republiek gekom as een van die jong Nederlandse argitekte wat by die Departement van Openbare Werke diens aanvaar het. Hy het onder die leiding van Sytze Wierda gewerk (Picton-Seymour 1989:87; Fransen 1981:146).

Gedurende die Anglo-Boereoorlog het Vixseboxse hom in Oudtshoorn gevestig. Hy het pragtige sandsteengeboue ontwerp, nie net in Oudtshoorn nie, maar ook in Kaapstad en deur die hele land. Hy was 'n tydgenoot van Sir Herbert Baker en Frank Lloyd Wright (Picton-Seymour 1989:87).

Sir Herbert Baker (1862-1946)

Baker, 'n verligte Victoriaan wat op 9 Junie 1862 in Owletts, Engeland gebore is, was 'n uitstaande skoolier. Hy was 'n leerklere by 'n familie-lid in 'n klein Londense argitekpraktyk wat hoofsaaklik Victoriaanse Gotiese kerke gebou en gerestoureer het in die *Arts and Crafts*-tradisie (Keath 1987:3-5). Baker was goed vertrouwd met die bou-metodes van die Middeleeue en dit, asook sy belangstelling in die antieke geboue in Kent, het hom deur sy hele loopbaan as argitek beïnvloed (Picton-Seymour 1989:172).

Baker het later na 'n vooraanstaande firma in Londen geskuif. Dit was die firma van Sir Ernest George en Peto (Keath 1987:9). Hier het Baker lesings van die *Royal Academy School* bygewoon. Hy was ook lid van die *Art Guild* wat William Morris se idees aangehang het (Picton-Seymour 1989:172). Die tydperk was die mees eklektiese periode van die Engelse argitektuurgeskiedenis. Daar is geboue opgerig wat elemente uit die Franse, Hollandse en Belgiese argitektuur bevat het. Daar is ook van Jakobeaanse, Japanse en Queen Anne invloede gebruik gemaak (Greig 1970:29).

In 1892 het Sir Herbert Baker na Suid-Afrika gekom. Hy het spoedig vir Cecil John Rhodes ontmoet en dit was 'n keerpunt in Baker se loopbaan (Greig 1970:46). Rhodes het Baker opdrag gegee om sy huis, *Groote Schuur*, te restoureer (Fransen 1981:147; Keath 1987:23). Daarna was Baker alombekend en het hy nog huise vir Rhodes ontwerp, onder andere die bekende Welgelegen in die Kaap. Baker het 'n argitekkantoor in St Georgesstraat 43 geopen (Picton-Seymour 1989:172; Greig 1970:63; Keath 1987:23). Baker het herehuise vir miljoenêrs ontwerp. Voorbeelde hiervan is *Trovato*, *Rust en Vrede* en *Karatara* in Kaapstad (Fransen 1981:148). Baker het ook die St Georges Katedraal (1897) in Kaapstad ontwerp (Picton-Seymour 1989:172; Fransen 1981:148; Greig 1970:88). Baker se hergebruik van die Kaaps-Hollandse boukuns het gesorg dat oorspronklike Kaaps-Hollandse huise wat gesloop sou word, behoue gebly het (Viney 1987:17). Hy het dit ook reggekry om die Queen Anne herlewingstyl aan te pas en hier te lande te gebruik. Koloniale sentimente het egter nie heeltemal verlore gegaan nie. Boustyl vanuit die kusdorpe van Engeland het ook in Suid-Afrika neerslag gevind (Viney 1987:237).

Baker het buitengewone fisiese en geestelike stamina getoon. Hy het sy werk voor enigiets anders in sy persoonlike lewe gestel. Baker het baie van die waardigheid en skoonheid van die ou Kaaps-Hollandse huise gehou. Die boustyl het herinneringe gebring aan die argitektuur wat hy gesien en geteken het in Holland en België. Baker het die Kaaps-Hollandse boukuns nie net as 'n boukuns beleef nie, maar 'n manier van bou deur mense wat hulle wortels diep in die vrugbare grond van Suid-Afrika gehad het. Die boustyl het daaruit gevloei en het die kolonistiese hele lewenswyse verpersoonlik (Keath 1987:21).

Die woonhuise toon duidelik die klem wat Baker op verantwoordelike boumateriaal, op goeie vakmanskap en bowenal op 'n eklektiese, maar kreatiewe boubenadering geplaas het. Sy unieke bydrae tot die Suid-Afrikaanse argitektuur gedurende sy twintig jaar-lange verblyf (1892-1912), staan dus oorwegend in die teken van 'n persoonlike kreatiewe eklektisisme (Kuijers 1980:102). Baker was nie vertrouwd met die Suid-Afrikaanse klimaat nie, en is gekritiseer vir die klein vensters wat hy in sy woonhuise ingebou het. Hy was duidelik nie bewus daarvan dat die Suid-Afrikaanse woonhuise baie lug en lig nodig nie. Hy het ook kritiek verduur omdat hy soms 'n spaandak (shingles) hier te lande gebruik het. Dit sou nie die uiterste weerstoestande in Suid-Afrika kon weerstaan het nie (Viney 1987:237).

Eklektisisme was waarskynlik die mees dominante karaktereienskap van Baker se werk. Hy het argitektuur geproduseer wat eie aan sy persoonlikheidskenmerke was. Baker se avontuurlustige gees is ook weerspieël in sy benadering tot probleme wat tydens die bouwerk aan 'n gebou opgeduik het. Hy het graag met boumateriale van natuurlike oorsprong gewerk. Dit het gehelp om probleme tydens die bouproses aan te spreek. Hy het 'n vryheid in sy voorstellings en ontwerpe gelaat wat die resultaat was van 'n huwelik tussen verskillende idees van verskillende lande en tydperke (Greig 1970:228). Baker is in 1912 terug na Engeland waar hy in 1946 oorlede is (Picton-Seymour 1989:172).

Jimmy Logan

Alhoewel hy nie 'n argitek was nie, is dit nodig om na Logan te verwys. Hy was 'n Skot wat in 1877 in Simonstad gearriveer het en vir die Spoorweë gewerk het. In 1884 het hy Matjiesfontein begin bou. Matjiesfontein was aanvanklik net 'n sylyn waar Logan etes voorsien

het aan reisigers wat daar verby gereis het. Soos dit meer voorspoedig met Logan gegaan het, het Matjiesfontein uitgebrei. So is die dorpie gebou in die styl van die Victoriaanse bloeityd-gietyster, figuursaagwerk en gipsversierings. Die Logans se huis was een van die eerste woonhuise in Suid-Afrika wat elektriese ligte gehad het, sowel as behoorlike dreinerings. Dié dorpie is dus die werk van 'n amateur, wat met die werk van stedelike argitekte vergelyk kan word. Matjiesfontein is gerestoureer en het 'n unieke atmosfeer en rustigheid (Picton-Seymour 1989:85).

HOOFSTUK 6

AVONDRUST: ARGITEKTUUR

6.1 Agtergrond

Avondrust is 'n voorbeeld van 'n huis wat kenmerke van die Stylherlewingstendens toon, maar ook onmiskenbare teken van die Eduardiaans en Kaaps-Hollandse Herlewing-style toon. Stylvermenging (eklektisisme) kom by uitnemendheid voor in hierdie gebou. *Avondrust* is in Somersetstraat 40, Graaff-Reinet, geleë. Die huis is in 1911 deur Jan Stephanus Minnaar laat bou. Die argitekfirma wat die huis se plan ontwerp het, was *Bridgemen and Sims* (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud). Die firma het vanaf Oudtshoorn na Graaff-Reinet verhuis en 'n hele paar geboue op Graaff-Reinet ontwerp. Ander geboue wat ook deur dieselfde firma ontwerp is, sluit in die Stadsaal, Onderwyskollegegeboue, Poskantoor en Landdroskantoorgeboue asook ten minste twee woonhuise in Cypress Grove woonbuurt (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Daar word bespiegel dat *Bridgemen and Sims* leerlinge en aanhangers van Sir Herbert Baker was (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Avondrust (sien figuur 15) toon 'n hele paar van die belangrike kenmerke van die Eduardiaanse styl, naamlik:

1. Die gebou is 'n dubbelverdiepinggebou wat baie by Eduardiaanse boukuns voorkom.
2. Daar word gebruik gemaak van erkervenster.
3. Daar word gebruik gemaak van balkonne.
4. Die gebruik van balustrades by die balkonne kom voor.
5. Die gebou se geheelindruk is groot en groots.

6.2 Gewels en dak

Avondrust is 'n asimmetriese gebou. Daar kom wel simmetrie voor by die aantal vensters aan weerskante van die voordeur, maar die res van die huis is asimmetries. Die huis het vier gewels wat op twee verskillende vlakke aangebring is. Gewels dui die herlewing van Kaaps-Hollandse boukuns aan. Elke gewel het ander detail in hul voorkoms. Die versieringsmotiewe op die gewels wissel van oordadig, met baie versieringsmotiewe, na heel eenvoudige gewels met

feitlik geen versiering nie. Die buitelyne van die vier gewels bly deurgaans dieselfde en loop in die vorm van 'n baie effense gordynboog wat met 'n voluutkrul by 'n pilaster aansluit.

Figuur 15 *Avondrust*
(*Die Burger, Woongids* 1/8/1998:1)

Figuur 16 *Avondrust voorgewel*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 17 *Avondrust voorste kleingewel*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Die sluitsteenmotief speel 'n belangrike rol by die versiering van die huis en word telkemale herhaal. Dit kom voor onder die bo-punt van die voorste gewel, (suidekant) op die gewelveld. 'n Langwerpige lugrooster in die voorste gewel is funksioneel sowel as esteties aangewend. Bokant die lugrooster is 'n herhaling van die gewelkurwe, kompleet met die sluitsteenmotief en nis. Aan die onderkant van die lugrooster is 'n konsole (draagarm) met 'n tandlysversiering. Die tandlysversiering word baie aangetref en waar dit direk onder die dak voorkom, is dit van sement. Die tandlys wat onder die balustrade van die balkonne voorkom, is egter van hout gemaak.

In die nis in die voorste gewel (sien figuur 16) is 'n erkervenster ingebou. Bokant die venster is 'n dakkie aangebring wat aanpas by die verandadakke van die huis. Die dakkie is met sinkplaat bedek en ook die donker oranje kleur geverf wat deurgaans vir die dakke en verandadakke gebruik word. Die erkervenster bestaan uit vier houtvensters waarvan die rame wit geverf is. Die onderkant van die venster word binne in die nis ondersteun deur 'n houtdraagarm (konsole). Die boogvorm word herhaal by die nis in die voorgewel. Dié vorm word baie aangewend in *Avondrust* se argitektuur. Aan weerskante van dié gewel, onder die voluutkrul, is daar pilasters aangebring. 'n Tandlysmotief in sement versier die pilasters aan die bokant. Die pilasters loop regdeur tot op die grond.

Al die hout wat in *Avondrust* gebruik is, behalwe die nuwe merantihout toevoegings, is Amerikaanse greinhout. Na dié houtsoort word baie maal ook verwys as *Douglas Fir*, *Oregon pine* of *Columbian pine*. Dié houtsoort is baie gewild in Suid-Afrika, hoewel dit nog nooit plaaslik aangeplant is nie. Die hout kom van groot plantasies langs die Stille Oseaankuslyn van Noord-Amerika, en het in groot hoeveelhede met skepe na Suid-Afrika gekom. Dit is veral baie gebruik in Victoriaanse en Eduardiaanse huise in Suid-Afrika. Die sloop van huise uit dié tyd het meegebring dat daar baie hout vir die reproduksie van kothuismeubels beskikbaar geword het (Kench 1994: 89).

Die gewel aan die oostekant van die huis het dieselfde buitelyn as die voorgewel. Daar is 'n dubbelhoutdeur in die gewel wat uitloop op 'n balkon met houtbalustrades reg rondom. Dié deur is in 'n nis in die gewelveld aangebring. Die sluitsteenmotief kom aan die bokant van die

nis voor en bokant die houtdeur is 'n latei aangebring. Daar is hortjies waarmee die balkondeur toegemaak kan word. Die deur en die hortjies is wit geverf. Twee pilasters loop ook aan weerskante van die gewel tot op die grond en 'n sementtandlysmotief kom aan die bokant van die pilasters voor. Die tandlysmotief word herhaal aan die onderkant van die balkon.

Die gewel aan die westekant van die huis is laer aangebring as die voorste gewel (suidekant). Die gewel het minder versieringsmotiewe op die gewelveld, maar die buitelyne is dieselfde as die ander gewels. Twee pilasters kom weerskante voor, met tandlysvorsiering aan die bokant. Outydse porselein telefoonknoppe is nog steeds in die gewelveld aanwesig.

Die gewel aan die noordekant van die huis is op dieselfde hoogte as die een aan die westekant. Die gewel se buitelyn is ook in die gordynboog gewelvorm wat in die voluutkrul op die hoeke van die gewel eindig. Tandlys in sement skei die voluutkrul en die pilaster. 'n Luggat, wat om funksionele sowel as estetiese redes aangebring is, kom in die gewelveld voor. Daar kom ook 'n luggat in die vorm van 'n driehoek op die agterste nok van die huis voor. Die sluitsteenmotief is aan die bokant van 'n nis aangebring waarin 'n groot skuifraamvenster op grondvlak ingebou is. Witgeverfde hortjies kom by die skuifraamvenster voor.

Daar is 'n klein gewel met die inskripsie 1911 (sien figuur 17) bokant die veranda bo die voordeur van *Avondrust*. Die datum is in 'n nis in die gewel en die gewel het dieselfde boogvorm as die nis wat telkens herhaal word. Die gewelveld binne in die nis is 'n skakering donkerder geverf as die res van die huis. Die syfers 1911 staan duidelik uit. Onder die gewel is daar tandlysvorsierings in sement. Die gebruik van ligter en donkerder verf, asook die wit vensters en deure bring die beginsel van strukturele polichromie na vore. Strukturele polichromie behels die gebruik van veelkleurigheid om die struktuur van die gebou te beklemtoon. Kuijers verwys na polichromie se rol om die struktuur van 'n gebou te beklemtoon as baie belangrik by die gebruik van eklektisisme (Kuijers 1980:55;56).

Onder die klein gewel met die datum is 'n veranda met 'n sinkplaatdak. Dit vorm 'n veranda vir die balkon wat vanuit die tweede verdieping van die huis uitloop en is direk bokant die portiek. Die veranda is donker oranje geverf en word met 'n tandlys versier. Vier ronde wit

pilare wat breër word na onder, ondersteun die veranda. 'n Wit geverfde houtbalustrade is rondom die balkon aangebring. Onder die balkon kom 'n hout tandlys voor.

Reg onder die balkon is die portiek wat na die hoofingang lei. Drie arkades met sluitsteenmotief versierings in die middel, bied ingang tot die portiek. Ligte met engelfigure wat gedurende die vroeë neëntigerjare aangebring is (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud), versier die portiekmure aan die buitekant.

Aan die suidekant van die huis loop 'n lang sementstoep wat met 'n sinkveranda bedek word. Die veranda word deur vyf ronde wit pilare ondersteun. Die pilare word breër na onder en eindig elk in 'n individuele klipvoetstuk. Die sementstoep is die oorspronklike stoep en is nie soos die portiek en balkonne later met teëls bedek nie.

Die dak van *Avondrust* (sien figuur 18) is op verskillende vlakke aangebring en die huisgedeelte is met teëls, en die stoepe met sinkplaat bedek. Die sinkplaat is dieselfde oranje kleur as die teëls geverf. Die teëls is oorspronklik. 'n Tuinier wat tussen 1955 en 1960 by me Rose Minnaar werksaam was, sê dat die huidige kleur dieselfde is as gedurende daardie jare (Mnr. A. Loxton 1998:onderhoud).

Die dakstruktuur vorm 'n staandak aan die binnekant met 'n nokbalk bo-langs wat sigbaar is. Die balke wat van Amerikaanse greinhout gemaak is, is met staal boutte aanmekaar geskroef. Daar is ook van spykers gebruik gemaak om van die ronde pale aan die balke vas te kap. Die gewels se bakstene kan aan die binnekant van die solder gesien word. Dit is gebakte stene van 'n goeie kwaliteit.

Die huis het twee skoorstene op die dak. Die een loop uit die huidige (1998) woonvertrek waar 'n kaggel ingebou is. Die ander skoorsteen het in onbruik verval aangesien die antrasietstoof (Aga-stoof) in die kombuis intussen verwyder is. Die skoorsteen wat uit die kombuis loop wys duidelike tekens dat die oorspronklike skoorsteen verweer geraak het, en dat daar 'n nuwe gedeelte weer opgebou moes word. Dié skoorsteen het geen versiering, soos wat die geval met die kaggelskoorsteen is, wat 'n rooi pot bo-op as versiering het nie.

6.3 Buitedeure, vensters en stoepe

Die voordeur van *Avondrust* (sien figuur 19) is 'n swaar eikehout deur. Die bolig sowel as die deur self is met veelkleurige loodglas versier. Die patroon op die bolig sowel as die deur toon Art Nouveau plantmotiewe, onder andere tulp en blaarmotiewe. Die kleure van die glas is pienk, liggroen, donkergroen en rooi.

Die voordeur word verder versier met geprofileerde kussingpaneel en houtsnywerk. Daar is 'n kussingpaneel as versieringsmotief bokant die loodglaswerk in die houtgedeelte van die deur en onderkant die loodglasvenster kom 'n houtkonsole voor wat ook geprofileer is. Kleiner kussingpaneel kom onder die houtkonsole in die deur voor. 'n Ronde geelkoperplaat wat op 'nronde houtvorm gemonteer is, is onder die houtkonsole in die middel van die deur aangebring. Op dié geelkoperplaat is 'n inskripsie *Beware of the dog*. Die houtvorm met die plaat is nie oorspronklik nie. Die sleutelplaat van die voordeur, deurklokkie, asook die deurhandvatsel is van geelkoper vervaardig. Dit is met 'n blommotief versier en pas aan by die loodglaswerk se blommotiewe. Die deur as geheel getuig van goeie vakmanskap. Regs van die voordeur is 'n houtklok wat gedurende 1997 aangebring is (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Links van die portiek, op die lang sementstoep aan die suidekant, loop 'n dubbeldeur uit. Die deure bestaan uit houtrame met tien klein ruite. Die deur het 'n koper handvatsel. Regs van die deur teen die muur is 'n houtblok in 1997 deur mnr Roy van Hoffen aangebring (Mnr. R. van Hoffen 1998:onderhoud). Direk langs die dubbeldeur kom twee swaairaamvensters aan weerskante voor. Die vensters het elk ses klein ruite. Bokant die deur sowel as die vensters is daar boligte van geriffelde groen glas met loodstafies tussen die glaspaneel.

Links van die linkerkantste venster op die muuroppervlakte is reliëfwerk bestaande uit drie vrouefigure. Dit is van 'n gips-en-sementmengsel vervaardig, en is deur 'n vorige eenaar, mnr Koos Minnaar, gedurende die tagtigerjare van die twintigste eeu aangebring (Mnr. K Minnaar 1998:onderhoud).

Op die stoep reg voor die agterdeur aan die westekant is daar Bataafse teëls op die sementstoep gelê. Die teëls is tydens mnr. Minnaar se opknappingsproses in die laat

tagtigerjare as stoepbedekking aangebring (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Die agterdeur is van Amerikaanse greinhout, wit gevef en versier met kussingpaneel. Onder op die grond is 'n houtbalk aan die deur om reën en stof uit die kombuis te hou. Dié deur het 'n kopersleutelplaat en koperhandvatsel. Die bolig van die kombuisdeur is baie eenvoudig en bestaan slegs uit twee groot ruite wat deur 'n houtstafie geskei word.

Die agterste gedeelte van *Avondrust* bestaan uit 'n groot stoep wat later toegebou is. Die lang maer stoep is deur Mnr. Cyril Minnaar gedurende die sewentigerjare van die twintigste eeu toegebou om as sit- en sonkamer te dien. Die staaldeure en -vensters waarmee dit oorspronklik toegebou is, is egter intussen vervang met merantihout deure en vensters. Dié deure is nie gevef nie. Langs die dubbeldeure is vensters wat by die deure aanpas. Die houtdeure is gedurende 1997 aangebring (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Die oostelike gewel van die huis het 'n balkon met 'n hout dubbeldeur wat op die balkon uitloop. Die houtdeur is wit gevef en bokant die deur is 'n bolig. Die vensters van die bolig lyk soos skuifraamvensters, maar kan nie oopmaak nie. Hortjies is voor die deur sowel as die bolig aangebring om die warm Karooson uit te hou wanneer nodig.

Onder die oostelike gewel se balkon loop 'n dubbeldeur van hout uit op 'n stoep wat van buite bereik word deur 'n groot boogarkade. Dié deur is wit gevef en daar is hortjies aangebring. Die hortjies het ook gedien as 'n veiligheidsmeganisme, aangesien hulle van binne baie stewig inhaak. Die bolig van die deur bestaan uit tien klein ruite. Die stoep voor dié dubbeldeur is ook soos die stoep voor die voordeur met teëls bedek en dus nie oorspronklik nie (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Die balkonvloer bokant die portiek is ook met teëls bedek. Daar loop ook 'n deur op hierdie balkon uit. Die deur is 'n wit gevefde houtdeur en word met groen loodglas versier. Die bolig bo die deur het ook loodglasstafies tussen panele van geriffelde groen glas. Direk langs die deur aan weerskante kom houtvensters met klein ruite voor. Die vensters kan nie oopmaak nie en is slegs vir dekoratiewe redes en vir lig aangebring.

Aan die agterkant van die huis op die boonste vlak kom daar 'n klein balkon voor wat uit 'n slaapkamer loop. Die balkon se vloer is van 'n ysterplaat en nie van sement soos dié van die ander balkonne nie. Onder die hout balustrade kom groot Amerikaanse greinhoutbalke voor

wat in die muur inloop. Dit bevestig dat die balkon reeds met die bou van die huis in 1911 aangebring is (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Daar kom nie tandlysvorsing voor onder dié balkon soos wat met die res van die huis se balkonne die geval is nie. Op dié balkon loop 'n dubbeldeur uit wat soos die hortjies wit geverf is. Die dubbeldeur het 'n bolig, maar nie vensters weerskante soos by die ander balkondeur nie. Daar is nie plek in die klein kamer vir vensters langs die dubbeldeur nie.

By *Avondrust* kom daar ten minste agt verskillende soorte vensters voor. Die rame van die groot skuifraamvensters by die kombuis en kamer langs die kombuis, wat op die agterstoep uitkyk, is van Amerikaanse greinhout vervaardig en wit geverf. Die spens het 'n moderne merantihout skuifraamvenster wat later aangebring is. Gedurende die tydperk wat mnr. Koos Minnaar die huis bewoon het (1987-1996), het mnr. Dick Mulder opknappingswerk aan *Avondrust* gedoen. In hierdie tyd is die klein spens langs die kombuis vergroot tot 'n ontbyt-kamer. Die klein skuifraamvenster is vervang met 'n groter skuifraamvenster van merantihout wat by die Amerikaanse greinhoutvenster van die kombuis aanpas (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Die eetkamer het nog 'n klein skuifraamvenster wat op die westekant uitkyk en die badkamervenster wat ook na die westekant wys, het 'n groot breë venster bestaande uit klein vensterruite wat nie kan oopmaak nie.

Kleiner skuifraamvensters kom ook bo by die slaapkamer sowel as die badkamer op die boonste verdieping voor. Die badkamer was vroeër jare as 'n linnekamer gebruik. Mnr. Cyril Minnaar het die badkamer gedurende die sewentigerjare van die twintigste eeu aangebring (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Die hoofslaapkamer het 'n erkervenster (sien figuur 20). Dit bestaan uit vier vensters met swaairame wat wit geverf is. Onder die vensterbank aan die binnekant kom 'n houtversiering op die muur voor. Dié versiering is plat en staan nie veel uit nie. Dié gefatsoeneerde houtversiering word by die kombuis, spens en gangdeure herhaal. In die hoofslaapkamer is dit egter onderstebo. Die vensterrame en vensterbank is van Amerikaanse greinhout. Dit is opvallend dat daar geen kiaathout by *Avondrust* gebruik is nie. Huise wat gedurende dieselfde tydperk in Graaff-Reinet en distrik gebou is, het baie meer van kiaathout gebruik gemaak (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

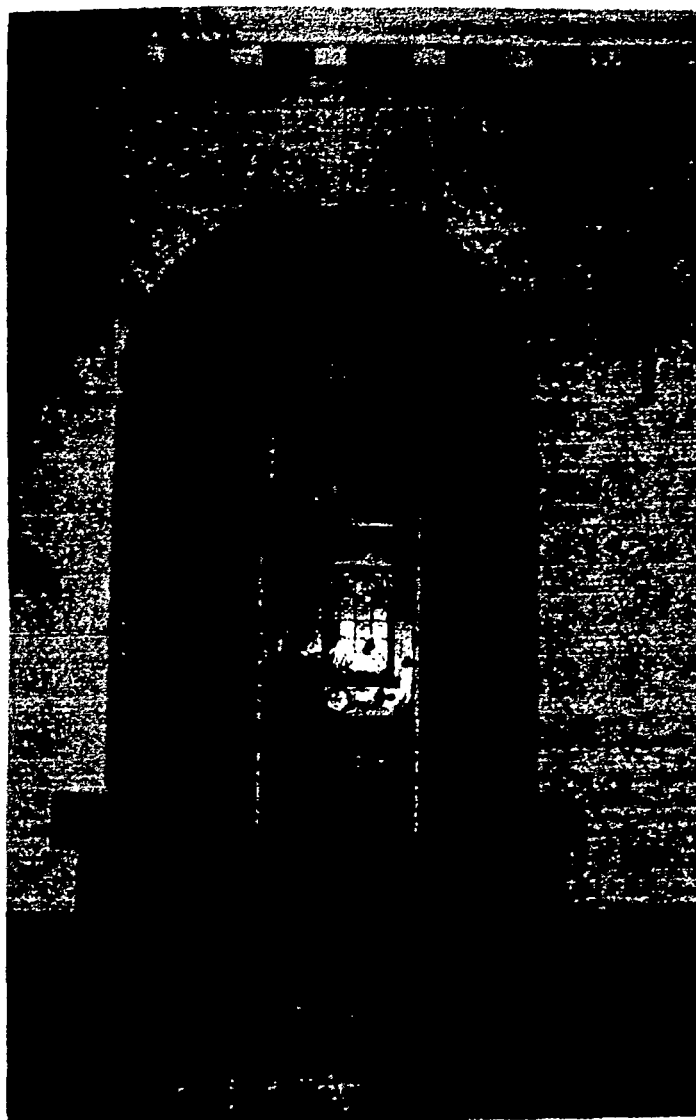
Daar kom vier roosvensters by *Avondrust* voor. Een is links van die portiek, op dieselfde hoogte as die balkon bokant die voordeur, en is in 'n boogvormige nis aangebring. Dié venster pas by die roosvenster wat aan die agterkant van die huis voorkom. Die agterste roosvenster is ook in 'n boogvormige nis aangebring en bestaan uit klein vensterruite. Dié venster is bokant die trap binne-in die huis en die ruite is waarskynlik aangebring om lig op die trap te verskaf. Daar kom nog twee roosvensters voor by die stoep wat aan die oostekant uitloop. Die stoep is toegebou en aan weerskante is roosvensters vir lig aangebring. Althuis die roosvensters word met sement sluitsteenmotiewe versier. Die roosvensters se rame is ook van Amerikaanse greinhout gemaak en wit gevef.

Daar kom baie swaairaamvensters voor by *Avondrust*. Onder die roosvenster links van die portiek is 'n swaairaamvenster in die sitkamer. Uit dié vertrek loop daar ook 'n dubbeldeur en weerskante van die deure kom swaairaamvensters voor. In die middel van die twee verdiepings is daar 'n tussenverdiepingvenster. Dié venster kan nie oopmaak nie en die rame is van ongevefde Amerikaanse greinhout. Dit verskaf lig op die trap. Daar sonder sou die trap donker gewees het, veral nadat die klein oorspronklike verandastoep toegebou is. Die roosvenster en die tussenverdiepingvenster verskaf genoeg lig op die swaar Amerikaanse greinhouttrap.

Die huidige eienaar (1998) het 'n badkamer met staalraamvensters regs langs die agterste stoep op die grondvloer aangebring. Die vensters is wit gevef (Mnr. R. van Hoffen 1998:onderhoud).

Figuur 18 *Avondrust se dakke op verskillende vlakke*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 19 *Avondrust voordeur*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

Figuur 20 *Avondrust erkervenster in voorgewel*
(Malherbe, Graaff-Reinet)

6.4 Mure

Avondrust is reg rondom met 'n goeie waterbasis verf geverf. Die huis is 'n donker sandkleur wat met wit afgewissel word. Die verf is donker genoeg dat die wit gedeeltes uitstaan.

6.5 Die binnekant

Wanneer daar by die huis se voordeur ingestap word, val die swaar houttrap dadelik op. Die trap is van Amerikaanse greinhout en die reling is gefatsoeneer en geprofileer. Dit was oorspronklik wit geverf, maar mnr Koos Minnaar het die verf afgehaal en donker vernis op die hout aangebring (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). 'n Rooi tapyt is op die trap gelê wat statigheid aan die trap en ingangsportaal verleen. Onder die trap is 'n klein kamertjie. Die bouer van die huis, Mnr. Whitford, het sy naam in 1911 op die hout van die kamer uitgekrap.

Die ingangsportaal het 'n koepelvormige plafon. Dit is van ysterplaat wat van oorsee (waarskynlik Engeland) via Port-Elizabeth ingevoer is. Die plaat is nie versier nie en is wit geverf. Groot wit ronde pilare, soortgelyk aan dié op die stoep voor die huis, kom binne in die portaal voor. Die pilare loop breër na onder en staan op 'n voetstuk. Die res van die huis se plafonne wissel van 'n swaar versierde ysterplaat plafon, Amerikaanse greinhoutplafonne, tot moderne plafonne wat in die tagtigerjare aangebring is. Die sitkamer, wat oorspronklik die *drawing room* was, asook die kamer regs van die voordeur het die versierde ysterplaat plafonne. Die eetkamer se Amerikaanse greinhout plafon is vervang omdat die dak baie gelek het en die plafonplanke onherstelbaar beskadig is. Dit het nou 'n nuwe saamgeperste houtplafon (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Die kombuis, spens, gang en badkamer op die onderste verdieping het Amerikaanse greinhout plafonne. Die nuwe gedeelte, naamlik die stoep wat toegebou is, het ook nuwe plafonne soos die eetkamer. Op die boonste verdieping van die huis kom daar ook Amerikaanse greinhoutplafonne voor. Die hoofslaapkamer se plafon is met muurpapier geplak om die idee van 'n gegote Victoriaanse plafon te skep. Dit is egter deur die jare deur water beskadig en doen 'n onreg aan die groot hoofslaapkamer van die huis. Daar loop 'n badkamer uit die hoofslaapkamer wat mnr. Koos Minnaar gedurende die tagtigerjare aangebring het. Die

badkamer is in die dakstruktuur ingebou en die plafon is 'n moderne saamgeperste houtplafon wat wit geverf is (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud).

Die vloere van *Avondrust* is plankvloere waarop matte gedurende die laat sewentigerjare gegooi is. Die huis het Amerikaanse greinhout vloerplanke onder die matte. Die hele huis het wit geverfde vloerlyste in elke vertrek. Dit is dubbel die normale hoogte aangebring om nattigheid en klam mure te voorkom (Mnr. D. Mulder 1998:onderhoud). Die kombuis, spens en gang het handgemaakte vloerteëls op die vloer wat deur 'n Switser in Gordonsbaai gemaak is. Al die badkamers het teëls op die vloer wat deur die jare deur die verskillende eienaars aangebring is. Die teëls is gewone keramiek badkamerteëls.

Al die binnedeure van die huis is van Amerikaanse greinhout. Daar is laag op laag verf op die deure aangebring. Die deure het geelkoper sleutelplate en deurknoppe, en geprofileerde kussingpanele wat as versiering dien. Daar kom 'n gefatsoeneerde houtversiering by die kombuis, spens en gangdeure voor. Dit is wit geverf en pas by die versiering wat onder die erkervenster in die hoofslaapkamer voorkom.

In die woonvertrek is 'n kaggel wat van 'n baie sagte hout gemaak is. Mnr. Dick Mulder beweer dit is 'n ingevoerde hout met die naam *Lime (Tillia)* wat dikwels saam met Amerikaanse greinhout na Graaff-Reinet ingevoer is (1998:onderhoud). Die houtsoort staan ook in Amerika bekend as bashout. Die hout is baie lig van kleur met 'n fyn grein (Johnson 1976:259). Mnr. Koos Minnaar sê egter dat volgens sy kennis is die kaggel van mahoniehout gemaak (onderhoud:1998).

Avondrust is in Graaff-Reinet uniek as woonhuis. 'n Mens kan dié huis egter met ander soortgelyke prominente geboue in Suid-Afrika vergelyk. Melrosehuis in Pretoria, onder andere, het ook balkonne, verandas en verskillende soorte vensters. *Avondrust* pas goed by die globale stylherlewingstendens in. Die aanwending van eklektisisme by dié huis is vergelykbaar met die gebruik van die stylherlewingstendens reg oor die land. Dit is 'n gebou in 'n tydperk wat 'n bepaalde lewenstyl in Graaff-Reinet weerspieël soos wat Oudtshoorn ook met die volstruispaleise beleef het. Die gevoel van welvaart het verseker na Graaff-Reinet oorgespoel. In vergelyking met *Avondrust* weerspieël *Residensie* wat honderd jaar vroeër gebou is, ook

die tendens van welvaart wat toe ook in Graaff-Reinet geheers het. Die dorp was dus heeltemal in pas met tendense wat landwyd geheers het.

HOOFSTUK 7

AVONDRUST: INWONERS

7.1 Inleiding

Die aandeel wat Graaff-Reinet aan die wolproduksie van die land gehad het, moet nooit misken word nie. Grondpryse was voor die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog hoog as gevolg van die wolpryse wat 'n positiewe invloed op die ekonomie van die hele distrik gehad het. Die skaap- en wolbedryf was naas goud die belangrikste bedryf in die land (Van Rensburg 1948:7). Vanaf 1900 het die merinobedryf baie vooruitgegaan en die Graaff-Reinetse telers het die voortou met stoetteling in Suid-Afrika geneem. Die grootste deel van die merinoskaapbevolking in Suid-Afrika is opgebou uit diere wat uit Graaff-Reinet stam (Minnaar 1953:166).

Omstreeks 1880 het die Tasmaniese skaap gewildheid verwerf, omdat die wolopbrengs per skaap hoër was, en groot getalle is toe ingevoer. Onder die merinostoettelers wat vooruitstrewend was en wie se bydrae van waarde geag word, is JS Minnaar van die plaas Grassdale in die distrik Graaff-Reinet. Die Merinostoettelers vereniging is dan ook in 1937 in Graaff-Reinet gestig. CJ Watermeyer, ook van Graaff-Reinet, word algemeen beskou as die eerste merinostoetboer in Suid-Afrika en hy het reeds in 1888 die jaarlikse skaapvendusie in Melbourne Australië, bygewoon (Van Rensburg 1948:27,29 Minnaar 1953:170).

7.2 Jan Stephanus Minnaar

Avondrust (sien figuur 21) is in 1911 deur Jan Stephanus Minnaar (sien figuur 23) gebou. Hy het ook hierdie naam gekies omdat dit sy aftreehuis sou wees. Jan Stephanus was 'n baie spoggerige man en het daarop aangedring dat daar van ingevoerde hout gebruik gemaak word. Geelhout, wat inheems aan Suid-Afrika was, was te algemeen in gebruik en hy wou graag Amerikaanse greinhout in sy aftreehuis gebruik. Die huis is in Desember 1911 voltooi (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Figuur 21 *Avondrust 1911-12*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

JS Minnaar is op 6 Desember 1852 op die plaas Klein-Driefontein in die Murraysburg-distrik gebore en op 7 April 1933 oorlede. Hy was 'n kort stewige man. Op die ouderdom van 25 jaar het hy op sy eie met merinoskape op die plaas Grassdale in die Graaff-Reinet distrik begin boer. Hy het net plaasskoolopleiding gehad. Hy het 'n hele stoet Tasmaniese skape by mnr. CJ Watermeyer oorgeneem en dit by sy eie skaapboerdery ingeskakel. Later jare het hy ook skape vanuit Australië ingevoer. Hy het self na Australië gereis en het kort voor die Eerste Wêreldoorlog vir die tweede keer in Australië gaan skape koop. Sedert 1920 het hy genoeg vertroue in die Minnaar-familie se eie teelmetodes gehad dat daar nie weer skaap van oorsee aangekoop is nie. Hy het 'n lewendige belangstelling in boerdery behou, maar in 1914 uit aktiewe boerdery getree en na sy dorps huis *Avondrust* verhuis waar hy tot sy dood (1933) gewoon het (*Grassdale gedenkbrosjure* 1988:2-7). Teen 1920 het nuwe materiële ontwikkeling reeds hulle verskyning gemaak en het verbeterde boerderymetodes, die motor en vliegtuig die voorspoedige tydperk gekenmerk (Henning 1986:79).

Jan Stephanus was getroud met Maria Magdalena Smuts (sien figuur 24). Ouma Smuts, soos sy algemeen deur die familie genoem word, was 'n mooi Olivier. Sy is op 15 April 1853 op Pearston gebore en op 2 Junie 1934 oorlede. Ouma Smuts was 'n baie streng rigiede vrou en het baie besliste menings van haar eie gehad. Volgens ouma Smuts se kleindogter, Lorna van Zyl, was sy bekend daarvoor dat sy glad nie in oordadigheid geglo het nie. Wanneer sy mense vir ete of tee genooi het, het sy net genoeg eetgoed gemaak dat daar niks oorbly nie (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Ouma Smuts se slaapkamer in *Avondrust* was links op die onderste verdieping langs die badkamer. Dié badkamer was die enigste een in die huis. Die res van die slaapkamers het waskomme en bekere gehad (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Na Jan Stephanus se dood het sy dogter Cora Lückhoff *Avondrust* geërf. Cora was met Robert Lückhoff getroud. Hy het 'n winkel gehad wat onder andere meubels verkoop het. Jan Stephanus wou 'n rooshouttafel by sy skoonseun koop, maar het gedink 16 pond is te veel vir die tafel. Hy het die tafel vir 'n jaar in die winkel laat staan voor hy dit uiteindelik vir die 16 pond aangeskaf het (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Figuur 22 *Karikatuur geskets deur Robert Lückhoff*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Figuur 23 *Jan Stephanus Minnaar*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Figuur 24 *Maria Magdalena Minnaar*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Robert Lückhoff het 'n karikatuur van sy skoonpa Jan Stephanus by die Vallei van Verlatenheid geteken (sien figuur 22), wat volgens die familie sy persoonlikheid baie goed weerspieël. Cora Lückhoff wou egter nie die huis gebruik nie, en het dit aan haar broer Eduard Smuts (Eddie) Minnaar verkoop. Jan Stephanus en Ouma Smuts is albei in die Minnaarerf in die ou Cradockstraat begraaftplaas begrawe (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

7.3 Eddie en Rose Minnaar

Eddie is op 9 Augustus 1885 gebore en op 18 November 1940 in 'n Kaapstadse hospitaal oorlede, na 'n blindedermoperasie waartydens hy buikvliesontsteking (peritonitis) opgedoen het (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Na Jan Stephanus se aftrede het sy drie seuns Francois, Eddie en Bremner hom opgevolg. Eddie en Bremner het tot 30 Junie 1935 in vennootskap geboer. Die merinostoet is toe verdeel en Eddie het op Grassdale voortgegaan, terwyl Bremner op Kleinfontein gaan boer het. Eddie Minnaar was 'n stigterslid van die Merinostoettelersvereniging van Suid-Afrika, wat in 1937 gestig is. Hy het oral respek afgedwing en sy dood op 55-jarige leeftyd was 'n groot verlies vir sy familie en die hele merinobedryf (*Grassdale gedenkbrosjyre* 1988:8). Sy naam word genoem in die 1953-lys van Graaff-Reinet merinostoettelers. Pryse van skape en wol het in die laat veertigerjare gestyg tot 'n hoogtepunt in 1950. Graaff-Reinet het ook sedert 1919 tot 1950 die Suid-Afrikaanse rekord wolprys gehou (Minnaar 1953:172-173).

Eddie was met Anna Jacoba Vermaak getroud (sien figuur 25). Sy is op 17 Maart 1888 gebore en oorlede op 16 Julie 1975. Anna Vermaak se noemnaam was Rose. Sy het van Wolwefontein naby Steytlerville gekom (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Rose het aan die *Riebeeck College* op Uitenhage skoolgegaan en het later na Graaff-Reinet gekom om verdere skoolopleiding by die destydse *Ladies Seminary* te ontvang. Hier het sy vir Eddie Minnaar ontmoet. Nadat sy haar matriek verwerf het, het sy by haar suster Johanna (Moekie) op Jagersfontein gaan woon. Sy het as bibliotekaresse gewerk en ook die orrel in die kerk gespeel. Daar het sy en Eddie mekaar weer op 'n perdeskou ontmoet, waarna hulle

getroud is en op Grassdale gaan woon het. Eddie was baie lief vir perde en het graag aan perdeskoue deelgeneem (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

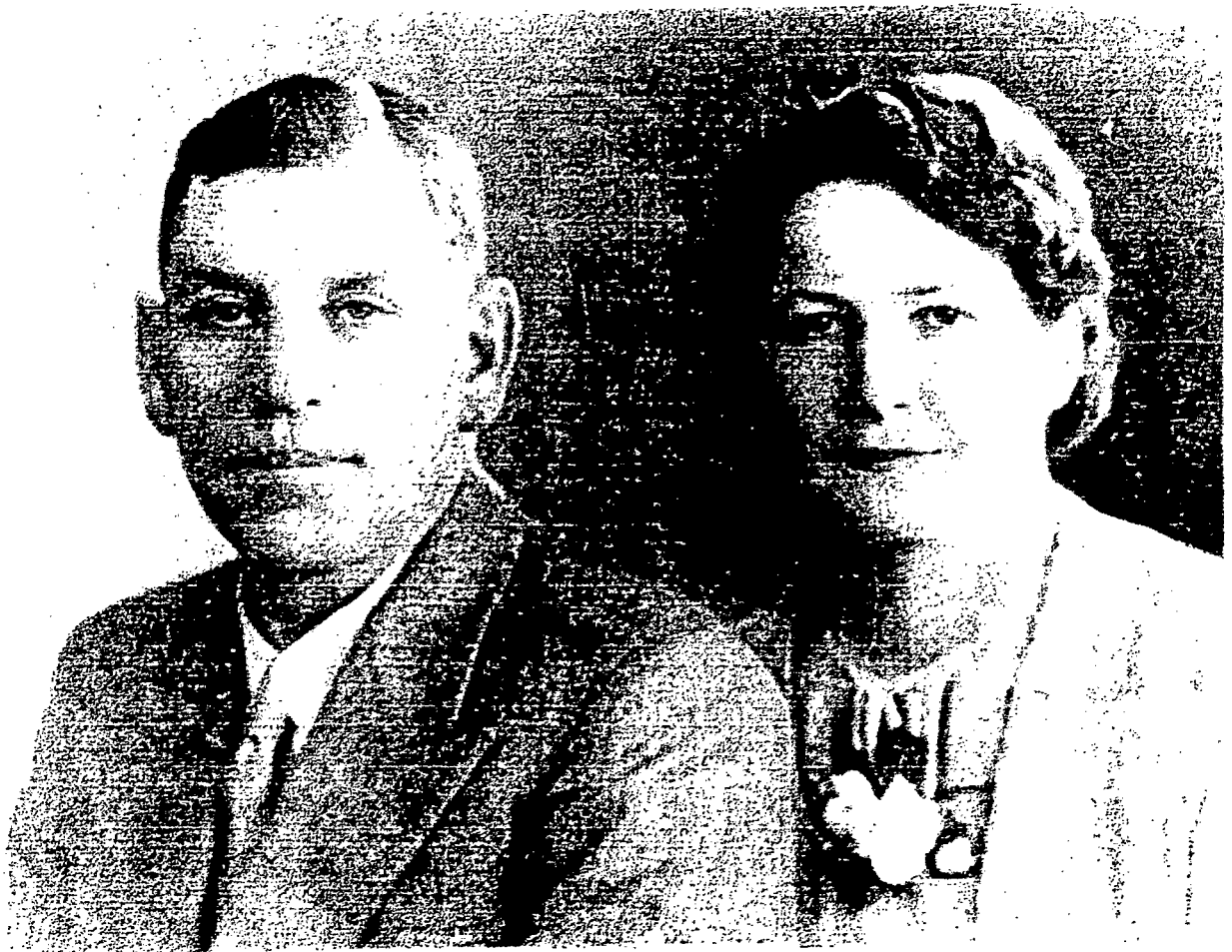
Eddie se twee seuns Jean Stefanus en Gerard (sien figuur 26), onderskeidelik gebore op 18 Augustus 1920 en 10 Februarie 1922, het ten tyde van hulle pa se dood in 1940 in die Suid-Afrikaanse Weermag diens gedoen. Hulle het egter terug plaas toe gekom om die stoet te kom behartig. Gerard is in 1942 weer terug na die weermag en Jean het daarna die stoet alleen behartig. Jean Minnaar is op 30 November 1946 getroud met Elizabeth Mary de Villiers Booysen (Beth). Hulle huweliksonthaal is agter in *Avondrust* se tuin gehou. Jean is op 15 Mei 1985 oorlede (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Na Eddie Minnaar se dood het sy weduwee nog vir 'n tyd op Grassdale saam met haar seuns Jean en Gerard aangebly. Na Jean se huwelik met Beth het Rose egter dorp toe getrek. Rose was 'n baie bekende en gesiene inwoner van Graaff-Reinet. Sy was betrokke by die Hospitaalraad, Kinderwelsynsorganisasie en Nasionale Raad van Vroue (National Council of Women). Sy het laasgenoemde organisasie op nasionale vlak namens Graaff-Reinet verteenwoordig. Sy het die organisasie se konferensie in Griekeland gaan bywoon. Sy was 'n lid van SAWAS (South Africa War Auxilary Services) (sien figuur 26). Haar uniform wat sy gedurende die Tweede Wêreldoorlog gedra het, is tans (1998) op uitstalling in die *Ou Residensie*. Sy het onder andere gehelp om 'n kafee te bedryf vir die troepe wat deur Graaff-Reinet na die Noorde getrek het (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Rose se dogter Lorna het 'n ruk lank by haar ma gewoon, toe sy as jong maatskaplike werker op Graaff-Reinet kom werk het. Lorna se slaapkamer was regs bo. Die kamer het 'n groot balkon. In die tyd wat Rose in die huis gebly het, is 'n wasbak en toilet op die tweede verdieping aangebring. Rose het ook die vertrek onder deurgebreek om 'n groot sit-eetkamer te verkry. Rose se twee seuns Jean en Gerard het haar met die verbouings gehelp. *Avondrust* het 'n baie mooi tuin gehad (sien figuur 27) terwyl Rose nog sterk genoeg was om na die tuin om te sien (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Volgens haar dogter was Rose baie lief vir alles wat mooi is. Sy het baie van mooi meubels en ornamente vir haar huis gehou. Sy was ook baie gesteld op haar persoonlike voorkoms en het

graag pastelkleure gedra. Sy het baie graag 'n hoed en mooi juwele gedra. Haar hare was rooierig van kleur (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Figuur 25 *Eddie en Rose Minnaar*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Figuur 26 *Rose met Jean links en Gerard*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Toe sy jonger was het Rose graag borduurwerk gedoen en klere vir haar dogters gemaak. Haar oë het later swakker geword en sy kon nie meer lees en fyn naaldwerk doen nie. Sy was baie lief vir kosmaak en kon lekker kos maak. Sy het nie altyd van 'n resep af gewerk nie, maar daarvan gehou om innoverend te wees. Tydens die Tweede Wêreldoorlog was meel onverkrygbaar. Rose het met aartappels geëksperimenteer om koek en ander geregte waarvoor meel benodig word, te bak (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Rose was baie lief vir musiek. Een van die eerste geskenke wat sy van Eddie ontvang het na hulle troue, was 'n klavier. Later was daar ook 'n grammofoon met plate in die huis, waarna daar graag geluister is. Sy het ook baie graag tydskrifte van oorsee bestel. Een van die tydskrifte was die *American Ladies Home Journal*. Die boeretydskrif *Farmers Weekly* was ook altyd in die huis. Die huistaal van Rose en gesin was Engels en Afrikaans. Rose se pa, oupa Vermaak, het daarop aangedring dat Rose haar skoolopvoeding in Engels ontvang. Hy het geglo dat sy dogter dan in die kompeterende sakewêreld haar man sou kon bystaan. Sy kon haar woord goed doen en het graag gesels en maklik vriende gemaak (Mev. L. van Zyl 1998:onderhoud).

Rose het lank op die Hospitaalraad gedien en met haar uittrede het sy 'n sybokhaarkombers, wat in haar skoondogter Beth se besit is, as blyk van waardering gekry. Rose was 'n vurige ondersteuner van die Verenigde Party. Sy het tydens verkiesings gewerk vir die Party en mense probeer oorhaal om vir hulle te stem. Haar suster Johanna wat met Kotie Loots getroud was en ook in Graaff-Reinet kom woon het, het nie altyd met Rose se sienings saamgestem nie. Johanna was 'n ondersteuner van die Nasionale Party en het ook vroeër tydens die Anglo-Boereoorlog linte met die vierkleur in haar hare gedra. Johanna het met die kerkskeuring (1921-1928) in die Groot kerk aangebly, terwyl Eddie en Rose na die Nuwe Kerk gegaan het. Johanna het altyd die blomme in die Groot Kerk gedoen, terwyl Rose in die Nuwe Kerk blomme gerangskik het. Tydens die kerkskeuring is daar 'n model van die preekstoel van die Nuwe Kerk aan Jan Stephanus gegee. Hy het veranderinge aan die model aangebring, en dit is tans in besit van Beth Minnaar se seun wat in Amerika woon (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Op 'n stadium (datum onbekend) het Rose se duim kwaadaardig geword en moes dit geamputeer word. Sy het baie goed gefunksioneer sonder die duim en aan tafel haar mes ongemerk tussen haar wys en middelvinger vasgehou (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud). Sy het ook steeds haar motor self bestuur, en haar swart Zephyr met registrasienommer CAZ 811 was alombekend in die dorp (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Rose Minnaar is op 16 Julie 1975 in *Avondrust* in die ouderdom van 87 jaar oorlede. Haar huisdokter was Dr. Billy Hudson. Sy en Eddie is veras en hulle as is in die Minnaar erf in die Cradockstraat begraafplaas geplaas (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

Figuur 27 Rose Minnaar in Avondrust se tuin
(Minnaar, Graaff-Reinet)

Figuur 28 *Rose Minnaar op 'n later ouderdom*
(Minnaar, Graaff-Reinet)

7.4 Ruben en Martha Olivier

Rose het *Avondrust* verhuur aan onder andere Van der Walts wat by die Opleidingskollege betrokke was. Hulle dogter Jean het groot vriende geword met haar onderwyseres in Liggaamlike Opvoeding, mej. Steyn. Mej. Steyn (Martha Jacoba) het by ene mev. Spies geloseer. Martha Steyn is op Malmesbury gebore, maar het op 'n jong ouderdom na Stellenbosch verhuis. Sy beskou Stellenbosch as haar tuisdorp. Sy het haar moeder op die ouderdom van 12 jaar verloor. Toe sy op Graaff-Reinet aanland, het sy gou bewus geword van die onenigheid op kerklike gebied op die dorp. Sy het van die Moedergemeente in Stellenbosch af gekom en was baie verbaas dat daar soveel onenigheid oor kerksake kon bestaan. Sy het besluit om na die kerk te gaan waarvan die eerste dominee haar besoek. Die

eerste dominee was toe ds. Josua Naudé en so het sy 'n getroue lidmaat van die Groot Kerk geword (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud).

Die Van der Walts het haar oorreed om by hulle in *Avondrust* te kom woon. Volgens Martha Olivier, die destydse Juffrou Steyn, het sy in die laat dertigerjare van dié eeu na *Avondrust* getrek. Nadat die Van der Walts verplaas is, het Juffrou Steyn aangebly in die huis en onderwyseresse ingeneem om saam met haar in die groot huis te woon. Juffrou Steyn is later met Ruben Olivier getroud en hulle het saam met die jong onderwyseresse in die huis aangebly. Hulle het die huis by Rose Minnaar gehuur. Rose was baie goed vir hulle. Hulle huweliksonthaal is in 1944 agter op die gras van *Avondrust* gehou. Rose het ook gesorg vir die mooi bruidskoek van dié jong egpaar. Rose het vir juffrou Steyn as 'n dogter beskou (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud).

Ruben Olivier het 'n groot erf in Plasketstraat besit, waarop hy groente en vrugte verbou het en verder het hy met kleinvee, beeste en perde gespekeer. Hy is in 1961 baie skielik aan 'n hartaanval oorlede. Martha Olivier of Juffrou Steyn soos sy nog steeds aangespreek is, het altesaam 39 jaar onderwys op die dorp gegee. Sy was 'n baie geliefde juffrou. Sy was vir 14 jaar lektrise by die Opleidingskollege, 1 jaar by Volksskool en 24 jaar by Union High skool voor sy uitgetree het. Martha Olivier het haar liggaamsopvoeding opleiding in Kaapstad ontvang. Vakke in die opvoedkunde het sy by die Opleidingskollege in Kaapstad bestudeer, terwyl sy mediese vakke saam met mediese studente by die Universiteit van Kaapstad bestudeer het (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud). Die geskiedenis bewys dat Graaff-Reinet 'n groot bydrae tot onderwys gelewer het. Dit is veral in 1953 dat onderwys in die dorp 'n bloeitydperk begin beleef het. Daar was op die stadium vier skole waar 1600 blanke kinders onderrig ontvang het. Graaff-Reinet is as die onderwysdorp van die Middellande beskou. In 1953 was daar 180 leerkragte op die dorp (Blanckenberg 1953:83-87).

Martha Olivier is deesdae ook bekend as Ma Ollie. Haar groot liefde was lewenslank die buitelewe wat met die beoefening van sport gepaard gegaan het. Sy was baie lief vir hokkie en swem, maar enige sportsoort lê haar na aan die hart. Sy het lewensredding in Graaff-Reinet ingevoer en klasse by die swembad in Cradockstraat aangebied. Sy het ook baie graag perdgery en dit was 'n liefde wat sy en haar man Ruben gedeel het. Sy is baie lief vir lees en

lees graag die koerant om op hoogte van die sake van die dag te bly. Sy het die hele wêreld deur getoer. Sy het vir drie maande met 'n bus deur Amerika getoer en 45 van die 50 Amerikaanse State gesien. Sy was ook in Alaska en het olifante in Nepal gery. Sy het graag juwele oorsee aangeskaf en dra robynringe wat in Indië en Nepal aangekoop is. Sy het ook graag in Afrika getoer en het deur Namibië, Zimbabwe, Malawi en selfs vir drie weke op 'n safari deur Kenia getoer. Sy het 'n versameling teelepels wat sy op al haar oorsese toere gekoop het (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud).

Martha Olivier was baie lief vir tuinmaak en met die hulp van haar tuinierman het hulle *Avondrust* se tuin baie mooi gemaak. Daar was rose en struik asook plukblomme in die tuin. Sy het baie graag blomme in die huis gesit. Terwyl sy in *Avondrust* gewoon het, het hulle 'n pragtige bulhond as troeteldier gehad. Die egpaar Olivier het twee kinders gehad, van wie die seun jonk dood is en die dogter op 38-jarige leeftyd gesterf het. Dr. van Schalkwyk was die Oliviers se huisdokter terwyl hulle in *Avondrust* gewoon het. Die egpaar het in die kamer regs van die voordeur geslaap. Daar was net een badkamer in die huis en die loseerders wat op die tweede verdieping geslaap het, het almal dieselfde badkamer gebruik (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud).

Ruben Olivier was 'n vurige ondersteuner van die Nasionale Party en hy en Rose en Eddie Minnaar, het soms goedig met mekaar oor politiek gestry. Martha Olivier het nie baie in politiek belang gestel nie, maar het wel vir die Nasionale Party gestem (Mev. M. Olivier 1998:onderhoud).

Toe Jean Minnaar en Beth op 30 November 1946 getroud is (sien figuur 29), het hulle vir Martha Olivier toestemming gevra om 'n kamer te ontruim vir hulle trougeskenke. Beth het haar ruiker van die balkon aan die agterkant van die huis gegooi. Jeff Coyne was die fotograaf by hulle troue. Later is al vyf Beth se kinders se dooppartye in *Avondrust* gehou (Mev. B. Minnaar 1998:onderhoud).

7.5 Cyril Minnaar

Na Rose se dood in 1975 het Cyril Minnaar die huis uit die boedel gekoop. Cyril se oupa en Jan Stephanus Minnaar, die eerste eienaar, was broers (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Die huis was verwaarloos en sy vrou Lulu Mc Cabe het daarop aangedring dat die huis eers opgeknep moes word voor sy daar sou intrek. Hulle het toe nooit in die huis gewoon nie, maar het hom aan verskeie mense verhuur. Mnr. Riphagen, die bestuurder van Syfrets, Matthys van der Merwe 'n meubelhandelaar, asook Gardner van Niekerk, 'n sakeman, het op verskillende stadiums die huis by Cyril gehuur (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Cyril Minnaar verkoop op 24 September 1982 die huis aan Gerrit Malan du Toit van Pretoria. Mnr. du Toit is gebore op 13 Augustus 1921. Die Du Toits het die huis ook verhuur, onder andere aan mnr. Fourie, wat die restaurant Sout en Peper op die dorp besit het (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Figuur 29 Jean en Beth Minnaar op hul troudag
(Minnaar, Graaff-Reinet)

7.6 Koos Minnaar

Koos (Jacobus Johannes Maritz) Minaar koop *Avondrust* op 2 September 1987. Koos se oupa, Jacobus Johannes Maritz Minnaar, was nog 'n broer van Jan Stephanus Minnaar. Hy en Cyril is dus kleinneefs. Koos se oupa was die enigste van die Minnaars wat na die kerkskeuring in 1927 in die Groot Kerk gebly het (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Koos het die huis aanvanklik as 'n belegging gekoop. Hy het reeds in 'n gerieflike huis gewoon en het nie aanvanklik daaraan gedink om self die huis te bewoon nie. Hy en sy vriend, Dirkie Neetlingh, het besluit om die huis op te knap. Hulle het besef dat die opknapping van *Avondrust* baie hoë finansiële implikasies vir hulle gaan inhou. Hulle het in 1988 met die opknapping begin, wat deur mnr. Dick Mulder behartig is. Koos en Dirkie het self ook baie gedoen. Saterdag het hulle uitsluitlik aan die opknappingsproses gewy (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Dirkie het die binneversiering van *Avondrust* gedoen. Al die gordyne is op bestelling in Kaapstad laat maak. Die plakpapier is ingevoer en hulle het in die aande daaraan gewerk om dit in die verskillende kamers te plak. Dit het vir hulle 'n lewenstaak geword om die huis na hulle smaak in te rig en atmosfeer aan die huis te gee. Koos besit 'n oudhedewinkel op Graaff-Reinet en het landwyd waardevolle meubels vir die huis bymekaargemaak. Hy het ook baie waardevolle meubels van sy ouers geërf (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud). Graaff-Reinet is bekend vir besighede wat in antieke meubels handel dryf.

Die kombuis van *Avondrust* was baie verwaarloos. Koos Minnaar het sy liefde vir antieke en mooi meubels by sy ouers, maar veral by sy ma, geërf. Sy het geglo as iets van iemand anders vir jou mooi is, dat jy dit moet sê. Koos het van 'n baie jong ouderdom af belangstelling in geskiedenis, argitektuur en meubels getoon. Toe hy ongeveer agt jaar oud was, het hy sy eerste meubelstuk by die destydse Cleghorn and Harris aangekoop. Koos se ma het hom geleer dat Graaff-Reinet se meubels nie uit die distrik verwyder moet word nie. Stinkhoutstoele is destyds as kombuisstoele beskou en as sodanig geadverteer. Hy het soms skaam gevoel teenoor ander kinders dat daar in hulle huis net kombuisstoele was (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Reeds op 15-jarige ouderdom het Koos die besluit geneem dat meubels eendag sy groot liefde en inkomste gaan wees. Hy het gedroom van sy eie oudhedewinkel op Graaff-Reinet. Na matriek het hy op hulle plaas Tweefontein gaan boer, maar boerdery was nooit sy eerste liefde nie. Hy het vanaf 1952 tot 1983 geboer en het die plaas toe verkoop. In 1983 het Koos sy oudhedewinkel op die dorp geopen. Hy kon nou ten volle sy eerste liefde om meubels aan te koop, te restoureer en dan weer van die hand te sit, uitleef (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud). Die handel in antieke ware het in hierdie tyd toegeneem en Graaff-Reinet as dorp het bekend geraak vir sy antieke winkels. Die dorp se museums was ook reeds goed ontwikkel en het die toerismebedryf begin groei.

Koos het egter 'n filosofie in verband met die aankoop van antieke meubels of ander artikels. Hy spreek soms die dames van onder meer die Vroue Landbouvereniging toe en deel dan sy siening dat 'n mens iets moet koop wat vir jou mooi is. 'n Mens moet nie altyd na die prys van 'n artikel kyk nie, maar die artikel aanskaf wat jou gemoed goed laat voel. Hy gee graag raad oor wat artikels werd mag wees, maar benadruk die feit dat dit nie belangrikste oorweging moet wees nie. Meubels en ander mooi artikels is aan ons geleen om te geniet en te bewaar. Ons moet besef dat die artikels heel waarskynlik al langer as ons bestaan, en as ons dit verder goed bewaar en respekteer, gaan dit nog lank na ons beskikbaar wees vir ons nageslag om te geniet (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Die kombuis was baie onprakties en verwaarloos en Koos het die kombuis baie mooi laat maak. Koos en Dirkie was baie lief om mense te onthaal en het graag al die kos self voorberei. Die huis het 'n atmosfeer wat geskik is om saans mense te onthaal. Koos is 'n perfeksionis en het *Avondrust* netjies gehou. Hy moes die huis jaarliks buite verf en dit het baie fisiese inspanning gekos om die huis altyd binne ook netjies te hou. Die tuin het ook baie aandag geveer, en Koos het altyd 'n paar ekstra rose van 'n Grabouw rooskwekery gehou, om in te sit as daar een van sy rose sou doodgaan. Die rose in die tuin was sy trots en menige inwoner van Graaff-Reinet asook toeriste, het gaan stilstaan by die gesig van die roosbome in volle blom (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Koos en Dirkie het 'n huis met 'n spuitfontein in Johannesburg gesien wat hulle baie aan *Avondrust* herinner het. Hulle het voor *Avondrust* 'n soortgelyke spuitfontein tussen die rose

laat aanbring. Die inwoners van Graaff-Reinet was aanvanklik skepties oor die spuitfontein, maar toe die fontein saans onder spreiligte tussen die roosbome spuit, het hulle saamgestem dat dit iets aan die atmosfeer van die huis doen. Koos het gepoog om die spuitfontein in die regte verhouding tot die huis se vooraansig aan te bring (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud).

Koos Minnaar het *Avondrust* saam met die meubelversameling op 18 Junie 1996 aan Chalo Holdings Ltd, Londen, verkoop. Die maatskappy het die huis baie gou nadat die meubels na 'n plaas in die Malmesburydistrik verskuif is, weer in die mark gesit (Mnr. K. Minnaar 1998:onderhoud). Roy en Marietha van Hoffen het *Avondrust* in November 1996 by Chalo Holdings Ltd. gekoop (Mnr. R. van Hoffen 1998:onderhoud).

7.7 Roy en Marietha van Hoffen

Roy en Marietha het altyd die droom gehad om eendag 'n gastehuis te bedryf. Die leefomstandighede in Randburg waar hulle gewoon het, het onaanvaarbaar geword en het hulle feitlik gedwing om na 'n alternatief vir die stadslewe te soek (Mnr. R. van Hoffen 1998:onderhoud).

Roy van Hoffen was ontwikkelingsbestuurder by Bata skoenmaatskappy. Marietha is 'n gekwalifiseerde bloemiste. Hulle het gedurende 1996 deur Graaff-Reinet gereis en die moontlikheid van 'n gastehuis hier begin ondersoek. Nadat hulle marknavorsing gedoen het, het hulle by 'n eiendomsagent gaan navraag doen na 'n geskikte huis vir hulle doel. Marietha vertel dat toe sy op 'n warm middag in *Avondrust* instap, sy geweet het dit is net die huis waarna sy soek. Die groot vertrekke en die onmiddellike gevoel van koel ruimte om haar het haar dadelik tuis laat voel. Die huis was in 'n uitstekende toestand en hulle kon intrek sonder om opknappingswerk te doen. Sedertdien is daar 'n gastehuisgedeelte agter die huis aangebou en is die ou buitegeboue ook in gastekamers omskep (Mev. M. van Hoffen 1998:onderhoud). Die toerismebedryf in Graaff-Reinet vorm 'n groot deel van die dorp se ekonomiese aktiwiteite en 'n gastehuis is gepas as die groei in toerisme, nie net in Graaff-Reinet nie, maar landswyd in ag geneem word.

Marietha van Hoffen se ouers, Fanie en Rosa Olivier, het ook in hierdie tyd vanaf die Natal se Suidkus na Graaff-Reinet verhuis. Saam met Marietha se dogter Michaelie het daar dus nou

drie geslagte in *Avondrust* gewoon. Michaelie is tans (1998) 'n leerling aan Hoër Volksskool op Graaff-Reinet. Die Van Hoffen-egpaar en hul dogter gebruik twee van die slaapkamers op die boonste verdieping. Fanie en Rosa het in die kamer regs van die voordeur ingetrek, waar daar 'n badkamer vir hulle aangebou is. Fanie Olivier was vir 21 jaar die Rektor van die Universiteit Durban-Westville. Hy het sy studies in Opvoedkunde aan die Universiteit van Stellenbosch voltooi. Fanie het 'n jarelange verbintenis met Graaff-Reinet. Hy is op 21 Januarie 1915 in die distrik, op die plaas *Cranemere*, gebore. Fanie Olivier is op 23 Julie 1998 in die ouderdom van 83 jaar in 'n hospitaal in Bloemfontein oorlede. Nadat hy veras is, is sy as op die plaas *Cranemere* gestrooi. Met sy koms na Graaff-Reinet het hy eindelijk huis toe gekom en kon hy sy laaste jare saam met sy vrou Rosa en sy kinders in *Avondrust* deurbring (Mev. M. van Hoffen 1998:onderhoud).

Fanie se eggenote vir 55 jaar, Rosa, is 'n mens wat maklik met mense omgaan. Sy het haar man tot die einde versorg. Sy is die een wat altyd in die tuin doenig is en dit geniet om te sien hoe die tuin al hoe mooier word. Mense interesseer haar en daarom is dit ook vir haar lekker om al die mense wat die gastehuis besoek, te ontmoet (Mev. M. van Hoffen 1998:onderhoud).

Toe Roy en Marietha die huis betrek het, het hulle besluit dat *Avondrust* 'n leefhuis gaan word. Hulle hou daarvan om saans mense te onthaal of net die atmosfeer van die huis saam as familie te geniet. Marietha hou daarvan dat daar altyd 'n oorvloed blomme in die huis is vir die huismense sowel as die gaste. Die Van Hoffens wil hê dat die mense van Graaff-Reinet altyd welkom moet voel om te enige tyd daar besoek af te lê. Hulle wil graag die huis vir almal in Graaff-Reinet en die res van die land toeganklik maak. Marietha het gemeld dat dit vir hulle baie lekker is om te ervaar dat die hele wêreld deur *Avondrust* beweeg. Die gastehuis is baie besig en veral baie buitelandse besoekers beweeg deur dié huis en Graaff-Reinet. Die feit dat daar so baie mense by die gastehuis oorbly, bring die Van Hoffens met 'n groot verskeidenheid mense in aanraking. Hulle het met hulle koms na Graaff-Reinet gewonder of hulle nie geïsoleer gaan voel op 'n plattelandse dorp na die stadslewe nie, maar ondervind die teendeel (Mev. M. van Hoffen 1998:onderhoud).

Roy en Marietha is baie lief vir geskiedenis. Hulle is ook bewus van die noodsaak van bewaring vir die nageslag. Hulle is albei in 1998 op die Publisiteitsvereniging verkies en speel

'n groot rol om Graaff-Reinet as toeristebestemming te bemark (Mnr. R. van Hoffen 1998:onderhoud).

Roy en Marietha is albei lief vir die buitelewe en geniet die groot erf en tuin van *Avondrust*. Die harmonie in die huis is aanvoelbaar en dit is 'n voorbeeld van 'n huishouding waar drie geslagte in harmonie kan saamwoon. Hulle beplan om nog vir 'n lang tyd die gastehuis te bedryf, en so ook vir *Avondrust* aan almal te leen wat die mooi huis vol atmosfeer saam met hulle wil geniet.

Avondrust, as gebou, is vir Graaff-Reinet van groot waarde. Argitektonies is die gebou uniek en dra dit by tot die groot verskeidenheid van argitektuur in die dorp. Die eenaars en inwoners oor die jare het ook 'n groot bydrae gelewer tot die geskiedenis van Graaff-Reinet. Dit staan uit as 'n simbool van JS Minnaar se sukses in die wolbedryf en sy nageslag se rol in die gemeenskap. Roy en Marietha van Hoffen het met die gastehuis nie net 'n besigheid in 1997 begin nie, maar iets waardevols vir die gemeenskap en toeris meer toeganklik gemaak.

HOOFSTUK 8

EVALUERING

In hierdie studie van *Residensie* en *Avondrust* is die betrokke twee tydperke in die bestaan van Graaff-Reinet baie deeglik aangespreek. Die huise kon nie losstaande, alleenlik op grond van hul argitektoniese waarde, bestudeer word nie. Die argitektuur en die inwoners weerspieël die lewe in Graaff-Reinet in bepaalde tydperke, ongeveer een eeu uit mekaar. Die beplanners en bouers van die twee huise het kultuur uitgeleef en dit versoenbaar gemaak met bepaalde boustyle, kenmerkend van dié spesifieke tydperke. In 'n studie soos hierdie moet daar bepaalde vrae beantwoord word. Waaruit het die behoefte om 'n bepaalde tipe huis te bou ontstaan? Wat is die vorm of omvang van die gebou? Aan wie of wat is die bestaan te danke? Watter rol het dit gespeel of speel dit steeds in die gemeenskap? Van watter kultuurhistoriese belang is dit?

Die rol van inwoners in die gemeenskap vorm 'n integrale deel van die huis, wat weer die mensgemaakte omgewing vorm waarbinne die mens homself uitleef. Dit blyk duidelik uit die studie dat die lewenswyse van 'n bepaalde tyd aansluiting vind by die bepaalde styl van die huis.

Hammond beskryf kultuur as die gemeenskaplike besit van 'n volk wat van geslag tot geslag oorgedra word. Daar bestaan wisselwerking tussen die graad van die mens se tegnologiese ontwikkeling en die hoofaspekte van hulle leefwyse. Die vroegste tegnologie was die eenvoudigste en so ook die sosiale en kulturele gebruike wat daarmee saamgaan. Soos die tegnologie ontwikkel het, het die leefwyses meer gedifferensieerd geraak en het die mens se kultuur meer gespesialiseerd en kompleks geword (1978:463). In dié studie is bevind dat die boutergnologie en lewenswyse wat voorgekom het, een eeu uit mekaar, die verandering in die kultuur beklemtoon.

Vir die verstaan van die mens se gees, is die klem wat in 'n studie geplaas word op ervarings, belewenisse en ondervindings, van kardinale belang. Die mens word deur middel van sielkundige belewenisse gelukkig en tevrede gehou. Dit het vir hom al hoe belangriker geword

hoe hy binne 'n gemeenskap gesien en geplaas word. Die mens se sin vir individualiteit, sy strewe na kommunikasie en liefde wat neerkom op die erkenning van persoonlikheid en medemenslikheid, maak hom uniek (Hammond 1978:463). Hierdie siening is van toepassing op die inwoners van albei huise. Dit wys op hulle onlosmaaklike verbintenis met 'n groter gemeenskap, waar hulle almal n groot rol gespeel het. *Avondrust* is 'n voorbeeld van 'n individualistiese statussimbool, want dit is 'n huis sonder gelyke in Graaff-Reinet.

Die Kaaps-Hollandse boustyl is van kultuurhistoriese waarde in Suid-Afrika en daarom is 'n studie van *Residensie* as gebou belangrik. Die inwoners van *Residensie*, veral gedurende die eerste eeu van sy bestaan, is ook van besondere belang omdat die beskikbare fisiese kultuurgoedere waarmee hulle moes omgaan, heelwat verskil van dié van die twintigste eeu. Dit het noodwendig 'n groot invloed gehad op hul leefwyse. Die dorp Graaff-Reinet het ook veral in daardie tyd 'n belangrike rol as hoofsentrum in Suid-Afrika gespeel. Die bou van 'n Kaaps-Hollandse huis was deel van 'n bepaalde tendens in Suid-Afrika. Die Stylherlewing wat by *Avondrust* aangetref word, is soos vroeër gemeld, vergelykbaar met ander historiese geboue in Suid-Afrika. Dit maak die huis ook nie net uniek aan Graaff-Reinet nie, maar laat dit deel vorm van 'n groter tendens in 'n bepaalde tydperk in Suid-Afrika. Die kultuurhistoriese waarde van die twee geboue is dus nie net vir Graaff-Reinet van belang nie, maar vir die hele Suid-Afrika.

Die mens moet saamleef met sy erfenis uit die verlede en die beste daarmee doen. Die mens moet dit bewaar, maar ook toeganklik maak vir sy nageslag, soos tans (1998) met *Residensie* as museum die geval is. Kunswerke, boeke en argitektuur, om net 'n paar voorwerpe te noem, is die getuie van die kultuur van die verlede. Die bestudering daarvan, soos in hierdie studie, openbaar die realiteit van 'n tydperk en help om die optrede van diegene binne 'n bepaalde tydperk beter te verstaan. Argitektuur wat staande bly, sowel as die geestelike kultuur wat bewaar word, gee rede, sin en vorm aan die arbeid van die mens deur die jare.

Elke persoon is nie noodwendig altyd 'n buitengewone kultuurskepper nie, maar hy dra kultuur uit. Kultuur is geen oppervlakkige vernis, wat net van buite af op die persoonlikheid aangebring kan word nie. Dit word verkry binne 'n bepaalde milieu. Kultuur is die omvorming van 'n mens se diepste wese en 'n spontane uitstraling van onder meer geestelike ervarings.

Verskeie inwoners van *Residensie* en *Avondrust* het 'n groot bydrae gemaak tot die kultuur van dié tyd waarin hulle geleef het. Die studie het duidelik getoon dat mense se rol in die gemeenskap bepaalde voetspore nalaat en dat dit bly voortbestaan vir die nageslag om van te leer. Net soos die argitektoniese nalatenskap, sal die geestelike kultuur van die inwoners oor die jare altyd 'n belangrike deel van Graaff-Reinet se geskiedenis wees.

BRONNE

LITERATUUR

Biermann, B.E.	1955	<i>Boukuns in Suid-Afrika</i> , A.A. Balkema-uitgewers: Kaapstad.
Biermann, B.E.	1959	<i>Boukuns in Suid-Afrika</i> , Kaapstad.
Blankenberg, N.A.	1953	Die Stellenbosch van die Karoo (In C.A. Els (red.): <i>Graaff-Reinet Offisiële Gids</i> , C.A. Els-uitgewer: Graaff-Reinet).
Blignaut, R.	g.d.	<i>The stormy first 20 years of Graaff-Reinet</i> .
Botha, C.G.	1976	<i>Social life and customs during the eighteenth century</i> , Struik-uitgewers: Kaapstad.
Botha, T.A.	1991	<i>Graaff-Reinet tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902</i> (Ongepubliseerde Magister-verhandeling, Universiteit van Port Elizabeth).
Botha, T.A.	1994	<i>Graaff-Reinet tydens die Eerste Wêreldoorlog 1914-1919, 'n sosio-historiese ondersoek</i> (Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, Universiteit van Port Elizabeth).
Burchell, W.	1924	<i>Travels in the interior of Southern Africa</i> , Longmans-uitgewers: Londen.
Burger, J.S.	1972	In den beginne (<i>Jaarblad</i> , Volksskool: Graaff-Reinet).
Coertze, P.J.	1977	<i>Inleiding tot algemene Volkekunde</i> , Voortrekker-uitgewers: Johannesburg.
Coetzee, I. &
G. van der Waal	1988	<i>Kultuurbewaring: Veranderende konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders (Konferensie kultuurbewaring): Pretoria.

Cook, M.A.	1975	<i>Die Kaapse kombuis</i> , Stellenbosch Museum-uitgewers: Stellenbosch.
Cremer, A.	1995	Charles Bullock (<i>SA Country Life</i> , Julie).
De Bosdari, C.	1953	<i>Cape Dutch houses and farms</i> , A.A. Balkema-uitgewers: Kaapstad.
Du Toit, S.	1993	<i>Die ontstaan van die Gemeente Nuwe Kerk op Graaff-Reinet</i> , Schalk du Toit-uitgewer: Murraysburg.
Els, C.A.	1953	Landdroste, magistrate ens. van Graaff-Reinet (In C.A. Els (red.): <i>Graaff-Reinet Offisiële Gids</i> , C.A. Els-uitgewer: Graaff-Reinet).
Fransen, H.	1976	<i>Groot Constantia - Sy geskiedenis en 'n beskrywing van sy argitektuur en die versameling</i> , Kaapstad.
Fransen, H.	1981	<i>Drie eeue kuns in Suid-Afrika</i> , Anreith-uitgewers: Pietermaritzburg.
Fransen, H. & M. Cook	1965	<i>The old houses of the Cape</i> , A.A. Balkema-uitgewers: Kaapstad.
Greig, D.	1970	<i>Herbert Baker in South Africa</i> , Kaapstad.
Greig, D.	1971	<i>A Guide to architecture in South Africa</i> , Howard Timmins-uitgewers: Kaapstad.
Grobbelaar, P.W.	1974	<i>Volkslewe van die Afrikaner</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
Grundlingh, M.A.S.	1961	Vyftig jaar Britse bestuur 1806-1854 (In AJH. van der Walt: <i>Geskiedenis van Suid-Afrika</i> , Nasou-uitgers: Kaapstad).
Hammond, P.B.	1978	<i>An introduction to cultural and social anthropology</i> , Collier Macmillan-uitgewers: Londen.

Harper, V.A.	1982	South African dolls: The Graaff-Reinet doll (<i>Doll Reader</i> , Junie-Julie).
Hattingh, A. S. J.	1985	<i>Kunswaardering</i> (3de uitg.), Perskor-uitgewers: Johannesburg.
Henning, C. G.	1975	<i>Graaff-Reinet A cultural history 1786-1886</i> , T.V. Bulpin-uitgewers: Kaapstad.
Henning, C. G.	1986	Die kultuurontwikkeling van Graaff-Reinet, 1786-1986 (<i>Lantern</i> , Julie).
Hoefsloot, T. & C. Pama	1980	<i>Cape wine homesteads</i> , A.D. Donker-uitgewers: Johannesburg.
Jansen, C.	1981	<i>50 Cape Dutch houses</i> , Don Nelson-uitgewers: Kaapstad.
Johnson, H.	1976	<i>The International book of wood</i> , Mitchell Beazley-uitgewers: Londen.
Kearney, B.	1973	<i>Architecture in Natal from 1824-1893</i> , A.A. Balkema-uitgewers: Kaapstad.
Keath, M.	1987	<i>Herbert Baker Architecture and idealism 1892-1913, The South African years</i> , Ashanti-uitgewers: Gibraltar.
Kench, J.	1994	<i>Cottage furniture in South Africa</i> , Struik-uitgewers: Kaapstad.
Kühne, W. O.	1979	Kleinsake uit vergange se dae, Graaff-Reinet se pop (<i>Tegniek</i> , November).
Kuijers, A.	1980	<i>'n Kunshistoriese besinning oor die Stylherlewingstendens in die Suid-Afrikaanse argitektuur met verwysing na die argitektuur van Potchefstroom</i> (Ongepubliseerde Magister-verhandeling, PU vir CHO).

Lawrie, I.B.	1953	Commerce of Graaff-Reinet (In C.A. Els (red.): <i>Graaff-Reinet Offisiële Gids</i> , C.A.Els-uitgewer: Graaff-Reinet).
Lichtenstein, H.	1928	<i>Travels in Southern Africa in the Years 1803-6</i> , Nasionale Pers-uitgewers: Kaapstad.
McMagh, K.	1968	<i>A Dinner of herbs</i> , Purnell-uitgewers: Kaapstad.
Minnaar, A. de V.	1987	<i>Graaff-Reinet 1786-1986</i> , Human Sciences Research Council: Pretoria.
Minnaar, B.	1953	Die Geskiedenis van die merino in Graaff-Reinet (In C.A. Els (red.): <i>Graaff-Reinet Offisiële Gids</i> , C.A. Els-uitgewer: Graaff-Reinet).
Naudé, B.	1995	<i>My land van hoop. Die lewe van Beyers Naudé</i> , Human en Rousseau-uitgewers: Kaapstad.
Naudé, J.	1928	<i>Kerklike moeilikheid op Graaff-Reinet 1921-1928</i> , Ons Koerant-uitgewers: Graaff-Reinet.
Oberholster, A.G.	1988	Definisies en beginsels van kultuurbewaring: Die kultuur kringloop (In I. Coetzee & G. van der Waal: <i>Kultuurbewaring: Veranderde konteks en uitdagings</i> , Konferensie-organiseerders (Konferensie kultuurbewaring): Pretoria.
Obholzer, A.M. e.a.	1985	<i>The Cape House and its interior</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch.
Picton-Seymour, D.	1977	<i>Victorian buildings in South Africa 1850-1900</i> , A.A. Balkema-uitgewers: Kaapstad.
Picton-Seymour, D.	1989	<i>Historical buildings in South Africa</i> , Struikhof-uitgewers: Kaapstad.
Rabone, A.	1966	<i>The records of a pioneer family</i> , Struik-uitgewers: Kaapstad.

Ryan, R.	1972	<i>Pragwonings van Wes-Kaapland</i> , Purnell-uitgewers: Kaapstad.
Scholtz, L.	1984	<i>Beroemde Suid-Afrikaanse krygsmanne</i> , Rubicon-uitgewers: Kaapstad.
Smith, K.W.	1976	<i>A history of the Graaff-Reinet district 1786-1910</i> , Institute of Social and Economic Research: Grahamstad.
Thom, H.B.	1965	<i>Die lewe van Gert Maritz</i> , Nasou-uitgewers: Kaapstad.
Trachtenberg, M. & I. Hyman	1986	<i>Architecture from pre-history to post-modernism</i> , Nederland.
Van Jaarsveld, F.A.	1976	<i>Van Van Riebeeck tot Vorster 1652-1974</i> , Perskor-uitgewers: Johannesburg.
Van Rensburg, C.T.	1948	<i>Skaapboerdery in Suid-Afrika</i> , Nasionale Pers-uitgewers: Bloemfontein.
Viney, G.	1987	<i>Colonial houses of South Africa</i> , Struik-uitgewers: Kaapstad
Vögel, E.	1977	Van Laubscher-pop na versies maak (<i>Rooi Rose</i> , 3 Augustus).
Walton, J.	1952	<i>Homesteads and villages of South Africa</i> , J.L. van Schaik-uitgewers: Pretoria.
Watkin, D.	1979	<i>English architecture</i> , Londen.
Weiss, H.	1972	Saluut (<i>Jaarblad</i> , Volksskool: Graaff-Reinet).
<i>Wêreldspektrum</i>	1982	Deel 20, Perskor-uitgewers: Johannesburg.

KOERANTE EN TYDSKRIFTE

<i>Die Burger, Woongids</i>	1998	1 Augustus.
<i>Doll Reader</i>	1982	Junie-Julie.
<i>Graaff-Reinet Advertiser</i>	1959	12 Januarie, 22 Januarie, 2 Februarie.
	1967	26 Oktober.
	1975	3 Maart.
<i>Jaarblad</i>	1972	Volkskool, Graaff-Reinet.
<i>Lantern</i>	1986	Julie.
<i>Rooi Rose</i>	1977	3 Augustus.
<i>SA Country Life</i>	1995	Julie.
<i>Tegniek</i>	1979	November.

ARGIVALE BRONNE

Aktekantoor Kaapstad

Folio 1609

Graaff-Reinet Museum Argief

Brosjures

<i>Besproeiingsraad Inligtingbrosjure</i>	1925	Graaff-Reinet.
<i>Graaff-Reinet 150-jaarfeesbrosjure</i>	1936	Graaff-Reinet.
<i>Graaff-Reinet Museumbrosjure</i>	1998	Graaff-Reinet.

*The Romance and History of the Grassdale
Merino Stud - 100 years 1888-1988*

1988 Graaff-Reinet.

Hamman, K.

1982 Graaff-Reinet Wonings
(*Wandelroetes deur ou
Graaff-Reinet*, Erfenis-
bewaringskomitee-
brochure:
Graaff-Reinet).

Pitman, N. M.

1982 Notes on Graaff-Reinet
Houses (*Wandelroetes
deur ou Graaff-Reinet*,
Erfenisbewarings-
komiteebrochure:
Graaff-Reinet).

Stigting Red Reinet 1786-1986

1986 200-jaarfees:
Graaff-Reinet.

Lêers

Nommer 5

Nommer 20

Huurkontrak: Ou Drosdy

1979

Residensie lêer.

Notules

Museumraad Vergadering

1978

19 Oktober: Graaff-Reinet.

Manuskripte

Every, P.

g.d.

Ned. Geref. Kerk in Graaff-Reinet.

Lategan, F. V.

1979

Biografiese aantekeninge.

Landdroskantoor Argief

Aanstellingsregister

g.d.

*A continuous dated record of
appointments, Graaff-Reinet.*

Whitlock Argief, Kerkplein 6, Graaff-Reinet

Die Residensie, Pastoriestraat 1, Graaff-Reinet 1971 Dokument: Departement
Gemeenskapsbou
20 Desember.

Persoonlike manuskripte

Burger, J. S.	g.d.	<i>Ontstaan van die Hoër Volksskool, Graaff-Reinet.</i> Getikte manuskrip in besit van Mev. J. F. Malherbe Waterval, Graaff-Reinet.
Rubidge	g.d.	Familie-aantekeninge. Handgeskrewe manuskrip in besit van Mev Nancy Kingwill Bourke Court, Graaff-Reinet.

FOTO's

Kaapse Argief *Algemene fotoversameling*

AG 9467

AG 9469

AG 13042

AG 13043

AG 13056

AG 13057

Elliot-versameling

E 8623

Privaatversamelings

Malherbe, G. J. mnr.

Waterval, Graaff-Reinet.

Kingwill, N. mev.

Bourke Court, Graaff-Reinet.

Minnaar, B. mev.

Bourke Court, Graaff-Reinet.

INFORMANTE

Baartman, H mev.	1997	Wesstraat 29, Graaff-Reinet. Beroep: Museum Kurator Geboortedatum: 4/2/1944
Kingwill, N mev.	1997	Bourke Court, Graaff-Reinet. Beroep: Afgetrede boervrou Geboortedatum: 31/5/1924
Loxton, A. mnr.	1998	Hibuskusstraat 51, Kroonvale-Suid, Graaff-Reinet. Beroep: Tuinwerker Geboortedatum: +- 1940
Marais, Y. mev.	1998	Glengarry Singel 45, Humewood, Port Elizabeth. Beroep: Afgetree Geboortedatum: 21/4/1922
Minnaar, B. mev.	1998	Bourke Court, Graaff-Reinet. Beroep: Afgetrede boervrou Geboortedatum: 16/10/1926
Minnaar, K. mnr.	1998	Kerkstraat 39, Graaff-Reinet. Beroep: Sakeman Geboortedatum: 17/2/1935
Mulder, D. mnr.	1997	Somersetstraat 93, Graaff-Reinet Beroep: Sakeman Geboortedatum: 24/8/1936
Olivier, M. mev.	1998	Rooikruistehuis, Pastoriestraat, Graaff-Reinet. Beroep: Afgetrede onderwyseres Geboortedatum: 25/1/1911
Smit, G. mnr.	1997	Parkplaza 403, Victoriastraat, Port Elizabeth Beroep: Afgetrede prokureur Geboortedatum: 30/8/1923

Swart, T. mnr	1998	Posbus 2774, Somerset-Wes. Beroep: Oud-landdros Geboortedatum: 7/1/1929
Van Hoffen, M. mev	1998	Somersetstraat 40, Graaff-Reinet. Beroep: Sakevrou Geboortedatum: 25/6/1945
Van Hoffen, R. mnr.	1998	Somersetstraat 40, Graaff-Reinet. Beroep: Sakeman Geboortedatum: 13/3/1944
Van Zyl, L. mev	1998	Grensstraat 53, Bellville. Beroep: Afgetree Geboortedatum: 23/2/1925